

ישיבות ובתי מדרשות

עורך

עמנואל אטקס

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

מרכז דינור לחקר תולדות ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים

ירושלים תשס"ז

תוכן העניינים

9	עמנואל אטקס	פתח דבר
19	אהרן אופנהיימר	בתי מדרשות בבבל לפני חתימת המשנה
	יעקב אלמן	ישיבות בבל ובתי דין פרסיים בתקופה האמוראית
31		והבתר-אמוראית
57	אברהם גרוסמן	קווים לאופייה של הישיבה הספרדית בתקופה המוסלמית
	ישראל מ' תא-שמע	מקבילים שאינם נפגשים: ישיבות בעלי התוספות והסביבה
75		האקדמית בצרפת במאה השתים-עשרה והשלוש-עשרה
	אפרים קנרפוגל	בין ישיבות בעלי התוספות לבתי מדרשות אחרים באשכנז
85		בימי הביניים
	צבי זוהר	חכמי הישיבה כאישיות קולקטיבית בקהילות המזרח התיכון
109		משלהי המאה השש-עשרה עד ראשית המאה העשרים
	מרדכי זלקין	'עיר של תורה' – תורה ולימודה במרחב העירוני הליטאי
131		במאה התשע-עשרה
	חיים גרטנר	בית המדרש בגליציה במאה התשע-עשרה כמוסד לטיפוח
163		תלמידי חכמים
	יוסף שלמון	ישיבת 'עץ חיים' בירושלים בזמנו של משה נחמיה כהניו
187		(1887–1866)
199	מיכאל מאיר	הקמתם של בתי מדרש לרבנים בגרמניה – מבט השוואתי
209	עמנואל אטקס	סמכות ואוטונומיה – ראש הישיבה הליטאית ותלמידיו
	בנימין בראון	גדלות האדם והקטנתו: תמורות בשיטת המוסר של
243		ישיבת סלובודקה
	שלמה טיקוצ'נסקי	העתקת הישיבה הליטאית לארץ-ישראל: סיפורן של שתי
273		ישיבות בישראל – 'חברון' ו'פוניבז'
315	חנה קהת	ביצור מעמדה של התורה במשנת החזון איש
	נפתלי בראור	ייסודה של ישיבת 'תומכי תמימים' והשפעתה על תנועת
357		חב"ד

נפתלי לבנטל	לחבר עולמות – נגלה ונסתר, לימוד ומעשה: ישיבתו של האדמו"ר האחרון של חב"ד, '770' וסניפיה	369
אהרן (אלן) נדלר	הסינתזה בחסידות סלונים בין חסידות ללימוד תורה בנוסח המתנגדים	395
שאול פרבר	מינויו של הרב יוסף דב סולובייצ'יק לראש ישיבת ר' יצחק אלחנן והגעתה של האורתודוקסייה האמריקנית לפרקה	417
מנחם פרידמן	'על הנסים' – פריחתו של 'עולם התורה' (הישיבות והכוללים) בישראל	431
תמר רוס	'שמע בני מוסר אביך' ואל תיטוש תורת אמן': המהפכה התורנית של הנשים	443
מפתחות		465
רשימת המשתתפים		476

פתח דבר

עמנואל אטקס

בקובץ שלפנינו מכונסים מאמרים שהורתם ולידתם בכנס על תולדות הישיבה שהתקיים ביזמה משותפת של מרכז שזר לתולדות ישראל ומרכז דינור לחקר תולדות ישראל בחורף של שנת תשס"ד (ינואר 2004). הכנס הוקדש לכבודו של פרופסור מרדכי ברויאר לרגל הופעת ספרו 'אוהלי תורה – הישיבה תבניתה ותולדותיה' (ירושלים תשס"ד). אף קובץ מאמרים זה מוקדש לכבודו של פרופסור ברויאר.

בספרו החשוב 'אוהלי תורה' מעמיד ברויאר תיאור היסטורי מקיף וניתוח מבני מעמיק של מוסד הישיבה באלף השנים האחרונות. מאלי ברור שחיבור מסכם מעין זה, אף שהוא מתבסס על מספר עצום של פרטים, נוטה לשרטט את קווי המתאר הכלליים והאופייניים של מוסד הישיבה בגלגוליו השונים. לעומת זאת, המאמרים המקובצים כאן בוחנים, כל אחד על פי דרכו, היבטים מובחנים שונים מתוך המכלול. מיקוד הדיון בסוגיות מצומצמות ומוגדרות מאפשר ללבן סוגיות אלו בפירוט ובהרחבה שאינם בגדר האפשר בחיבור מסכם ובכך גלומה התרומה המיוחדת של הקובץ הזה.

מן הבחינה הכרונולוגית נפרשים המאמרים הכלולים בקובץ על פני תקופה של כאלפיים שנה: מאז ישיבות התנאים בבבל ועד ל'חברת הלומדים' החרדית ולמדרשות ללימוד תורה של נשים בימינו אלה. מצד התוכן כולל הקובץ דיון במגוון רחב של סוגיות. מקצתן נושאות אופי היסטורי מובהק, כגון: מאימתי התקיימו ישיבות של תנאים בבבל? מה היה יחסם של אמוראי בכל לבתי הדין הפרטיים? האם התקיימו באשכנז מוסדות לימוד תורה נוספים לצדן של ישיבות בעלי התוספות? בכמה מאמרים בולטת הנטייה לדיון בעל אופי טיפולוגי-השוואתי. במאמרים אלה נבחנות שאלות כגון: מה בין הישיבות בספרד המוסלמית לישיבות אשכנז בימי הביניים? מה היו קווי הדמיון ומה היו ההבדלים בין ישיבות בעלי התוספות בצרפת ובין מוסדות אקדמיים נוצריים בני הזמן והמקום? לקבוצת מאמרים זו שייך גם הדיון המשווה בין בתי המדרש לרבנים בגרמניה שהיו קשורים לזרמים הדתיים השונים שפעלו שם במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. מקצת המאמרים קוראים תיגר על הדימוי הרווח בנוגע למוסדות לימוד התורה ומבקשים להעמידו על דיוקו. מעין אלה הם המאמרים החושפים את התפקיד המכריע שמילאו בתי המדרש המקומיים לצדן של הישיבות. מאמרים אחדים עוסקים

'תומכי תמימים' התמודדה היטב גם עם הבעיות שהיו כרוכות בירידת קרנה של חסידות חב"ד-ליובביץ'; ייתכן שבעיני רש"ב היה זה הדבר החשוב ביותר, כיוון שהוא ברא בעזרת התמימים תנועת ליובביץ' חדשה. התנועה שיצר הייתה שונה מזו שירש מאביו מהר"ש, בהיותה מבוססת על דור חדש של חסידים צעירים מסורים ובעל ידע רב. תנועה חדשה זו דבקה במערך אחיד של מנהגים ומעשים מיוחדים לה, שנתקבלו וחוזקו בזכות החוויה המשותפת שמקורה ב'תומכי תמימים'. אחת מהצלחותיה הגדולות ביותר של 'תומכי תמימים' הייתה הפיכתה של תנועת ליובביץ' מחצר חסידית שולית לתנועה בעלת מבנה ואידאולוגיה קוהרנטיים שאפשרו לה לחרוג מבסיסה הגאוגרפית ולהיות במרוצת הזמן לתנועה בין-לאומית. שינוי זה, כך אני מאמין, לא היה מתאפשר בלי קיומה של 'תומכי תמימים', ובמובן זה נחלה הישיבה הצלחה אדירה והשפעתה על התנועה ניכרת עד היום.

לחבר עולמות – נגלה ונסתר, לימוד ומעשה: ישיבתו של האדמו"ר האחרון של חב"ד, '770' וסניפיה

נפתלי לבנטל

א. לחבר עולמות

ישיבת 'תומכי תמימים'¹ הראשונה, שנוסדה בשנת 1897 בעיירה זמבין שליד ליובביץ' שברוסיה הלבנה על ידי האדמו"ר החמישי של חב"ד, ר' שלום דב בער שניאורסון (1860–1920), הקימה גשר בין שני עולמות אשר היו לכאורה רחוקים זה מזה – עולמו של לימוד הנגלה, גמרא עם פירוש רש"י ותוספות, ראשונים ואחרונים, ועולמו של לימוד הנסתר, היינו לימוד החסידות: 'תניא', 'ליקוטי תורה', דרושים על ספירות, נשמות, אדם קדמון, צמצום ושבירת הכלים. חיבור זה של שני קטבים שונים במחשבה היהודית אפיין גם את הסניפים של ישיבת 'תומכי תמימים' שהוקמו ברוסיה הלבנה, את הסניף בחברון, שהוקם בשנת 1911 (והועבר לירושלים בשנת 1921),² ואת הסניף בפולין, שהוקם בשנת 1921.³

ישיבת 'תומכי תמימים ליובביץ' שבברוקלין, השוכנת בכמה בניינים אבל מרוכזת באיסטון פרקוויי 770, חצרו של האדמו"ר השביעי של חב"ד, מנחם שניאורסון (1902–1994), ממשיכה את המסורת הזאת של חיבור עולמות. אבל נוסף על חיבור לימוד הנגלה ולימוד הנסתר, היא מחברת גם לימוד ומעשה, וזאת בשתי צורות שונות.

* אני אסיר תודה לרב צבי טלזנר, שסיפק לי מידע חשוב על הנושא, וגם לרב זאב גרינגלס, שסיפק לי עדות מכלי ראשון על הישיבה באוטווצק. אני מודה גם לרבנים שמואל לו, יוסף יצחק שטרקס, לעזר קסלמן וזלמן לנט, ששיתפו אותי בזיכרונותיהם מישיבת '770'. הרב מיכאל זליגסון סיפק לי כמה פרטים חשובים, וד"ר עדה רפפורט-אלברט תיקנה את ניסוחיי.

1 השם 'תומכי תמימים' ניתן על ידי מייסד הישיבה, האדמו"ר שלום דב בער, על פי ביטוי מתוך פיוטי שמחת תורה. בחורי הישיבה ובוגריה נקראו 'תמימים'. ראו: ספר היום יום: קובץ פתגמים ומנהגים מסודרים לימות השנה, מלוקט משיחות ומכתבי כ"ק אדמו"ר יוסף יצחק שניאורסאהן מליובאוויטש, לוקט וסודר על ידי כ"ק אדמו"ר מנחם מנדל שניאורסאהן, ברוקלין תשנ"ג, ט"ו באלול.

2 לדברי לויין, הייתה בחברון קודם לכן ישיבה חב"דית בשם 'מגן אבות' אבל לא למדו בה חסידות. לכן בשנת 1911 שלח האדמו"ר החמישי את החסיד שלמה זלמן הבלין ושבעה בחורים כדי לייסד שם ישיבה חדשה שנקראה 'תורת אמת'. בתחילת מלחמת העולם הראשונה הם חזרו לרוסיה ובשנת 1921 ייסד מחדש האדמו"ר השישי, ר' יוסף יצחק, את ישיבת 'תורת אמת' בירושלים. ראו: שד"ב לויין, תולדות חב"ד בארץ הקודש בשנים תקל"ז–תש"י, ברוקלין תשמ"ח, עמ' 183, 219–221.

3 ראו: שד"ב לויין (עורך), אגרות קודש מאת כ"ק אדמו"ר מוהריי"ץ, א, ברוקלין תשמ"ג, עמ' קס.

צורה אחת היא הקשר שמקיים כל חסיד בין לימודיו למעשיו,⁴ קשר שבא לידי ביטוי לא רק בשמירת המצוות אלא גם ביחסו לעולם – הוא נדרש לפעול גם בעולם היהודי שמחוץ לכותלי הישיבה ואף מחוץ לקהילה האורתודוקסית. הצורה האחרת של החיבור של לימוד ומעשה היא הקשר המיסטי שבין לימוד תורה לתהליך ההיסטוריה. הדרישה לחבר עולמות מאפיינת גם את סניפיה הרבים של '770', כולל אלו שבמוריסטון ניו-ג'רזי, מיאמי, לוס-אנג'לס וסניפים נוספים בארצות-הברית וכן הסניפים שבקנדה, ישראל, צרפת, אנגליה, ארגנטינה, דרום-אפריקה ועוד. במאמר זה אסקור את ייסודה של ישיבת '770' והתפתחותה, ואנתח את התהליך המוביל למימוש האידאל החב"די המודרני של חיבור הנגלה והנסתר, הלימוד והמעשה.

ב. 'תומכי תמימים'

ישיבת 'תומכי תמימים' הראשונה, בזמבין ואחר כך בליובביץ', יצרה עבור תלמידיה סביבה שהצטיינה ברוחניותה: התעמקות בבוקר ובערב בלימוד דרושי חסידות, תפילה ארוכה שקדמו לה לעתים שעות ארוכות של התבוננות, ומלחמה פנימית אישית למימוש השאיפות המסורתיות של חב"ד – אתכפא (שליטה עצמית מוסרית) ולפעמים אפילו אתהפא (טרנספורמציה מיסטית) – וכל זאת כמסגרת ללימוד התלמוד בדרך הדייקנית והמיוחדת שקבע האדמו"ר החמישי, מייסד הישיבה, בספרו 'קונטרס עץ החיים'.⁵ ליובביץ' הייתה – ועודנה גם כיום – עיירה מבודדת למדי ברוסיה הלבנה. אולם אף שבישיבה שנוסדה בה שררה שאיפה לרוחניות, כעבור זמן ועם חילופי התקופות הפכו בוגריה למגשימי אתוס של פעילות דתית בתוך החברה היהודית, וזאת בכל רחבי רוסיה. כך למשל, דוד פישמן תיאר את ניסיונם של ה'תמימים', כפי שמכונים עד היום תלמידי ישיבת 'תומכי תמימים', בראשות האדמו"ר השישי, להגן על היהדות המסורתית בברית-המועצות לאחר המהפכה הבולשוויקית.⁶ אף שבמשך תקופת לימודיהם בישיבה הדגש היה על הלימודים, על השאיפה לרוחניות ועל ריחוק מסוים מהעולם, במאבקם באנשי היבסקציה⁷ – שלפעמים הוביל למאסר ואפילו למוות – נתגלה פן חדש של

- 4 יש לציין שחיבור העולמות הנדון כאן קיים גם בסמינרים לבנות חב"ד במחצית השנייה של המאה העשרים. גם בהן יש חיבור של הנגלה והנסתר, הלימוד והמעשה.
- 5 ראו: ר' שלום דובער מליובאוויטש, קונטרס עץ החיים, ברוקלין תשל"ו, עמ' 54–59.
- 6 ד. פישמן, 'Preserving Religion in the Land of Revolution: The Religious Leadership of Soviet Jewry, 1917–1930', J. Wertheimer (ed.), *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era*, New York 1992, pp. 85–118.
- 7 המחלקה היהודית במפלגה הקומוניסטית ברוסיה, שפעלה לסגור את ה'חדרים', הישיבות ואת בתי הספר הדתיים. ראו: מ' אלטשולר, היבסקציה בברית המועצות (1918–1930): בין לאומיות לקומוניזם, תל-אביב תשמ"א.

פעילות ה'תמימים' ובאו לידי ביטוי מרצם ואומץ לבם. אף שהשנים שבילו בין כותלי הישיבה הוקדשו ללימוד תורה ולתפילה, יש להניח שתקופה זו הכשירה אותם לפעילות. כך היה גם מאוחר יותר, בשנות השלושים, כשישיבת 'תומכי תמימים' המרכזית שכנה בחצרו של האדמו"ר השישי ר' יוסף יצחק שניאורסון (1880–1950) באוטווצק, פרוור שקט של ורשה, שבו פוזרים בתי עץ בין אילנות היער הפולני. הערכים החשובים ביותר בעיני ראשי הישיבה והתלמידים היו לימוד תורה, התרכזות בתפילה, 'עבודה עם עצמו' ושמירת סדר הזמנים של הישיבה. 'כל הרעיון של הפצת המעיינות חוצה לא היה באוטווצק', העיד אחד התלמידים בישיבה.⁸ בישיבה ובקרב התלמידים לא דגלו אפוא בערך זה, ולעומת זאת ממכתבי האדמו"ר יוסף יצחק ומפרסומיו בדפוס מהתקופה ההיא משתקפת בכיור פעילות נמרצת להפצת תורת חב"ד בגרסת האדמו"ר השישי⁹ – אבל לא בתוך הישיבה.

ר' יוסף יצחק עודד בהתלהבות את חסידיו בארצות-הברית לקבוע שיעורים ללימוד כתבי חב"ד. משנת 1930 ואילך משך אליו ר' ישראל יעקבסון (נפטר 1975), שכינה בבית הכנסת 'אנשי בברוקלין, קבוצה מתלמידי ישיבת 'תורה ודעת'¹⁰ (ואחר כך גם מיישיבות אחרות, כמו 'חיים ברלין') אשר התעניינו בחסידות. הם היו באים בערב לביתו או לבית הכנסת שלו כדי ללמוד 'תניא' ומאמרים של חסידות חב"ד.¹¹ היו להם גם התועדויות חסידיות אתו, והיו שבאו ל'דיוויז'ן אוניו שטיבל' בויליאמסבורג, שבו היה מקווה לגברים כמנהג החסידים, ושם לימד יעקבסון מאמרי חסידות פעמיים בשבוע

- 8 ריאיון בטלפון (30 בדצמבר 2003) עם ר' מנחם זאב גרינגלס, ראש ישיבת 'תומכי תמימים' במונטראל, שלמד באוטווצק משנת 1937 עד תחילת המלחמה.
- 9 ראו: A. Rapoport-Albert, 'Hagiography with Footnotes: Edifying Tales and the Writing of History in Hasidism', *History and Theory*, Beiheft 27 [*Studies in Jewish Historiography in Memory of Arnoldo Momigliano*] (1988), pp. 119–159.
- 10 בית הספר היסודי של 'תורה ודעת' נוסד בשנת 1917, ובשנת 1926 נפתח בית הספר התיכון במתכונת ישיבה על ידי ר' שרגא פייבל מנדלוביץ. ראו: W.B. Helmreich, *The World of the Yeshivah: An Intimate Portrait of Orthodox Jewry*, New York 1982, pp. 26–27.
- 11 יעקבסון, כשהתחילו תלמידי 'תורה ודעת' לבוא אליו ללמוד את ספרות חב"ד, שינה מנדלוביץ את סדר הלימודים והוסיף לימוד של ה'כוזרי', 'חובות הלבבות', 'תניא' ו'נועם אלימלך'. הוא גם הציג את תלמידיו לפני ר' חיים אברהם דב לוין, שכונה 'המלאך', תלמיד לשעבר של ר' שלום דב בער אשר הנהיג עדה בסגנון חב"ד והיה יריבו של ר' יוסף יצחק. הוא היה דמות מוכרת בניו-יורק, וניהל בית כנסת 'נוסח אר"י' בברונקס. ראו: לוין (לעיל, הערה 2), עמ' 141. אולי חשב מנדלוביץ שפגישות עם 'המלאך' תהיינה 'מסוכנות' פחות מהתחברות עם יעקבסון. אין ספק שיעקבסון ביקש ליצור קשר בין התלמידים שלמדו אצלו 'תניא' לבין האדמו"ר יוסף יצחק באוטווצק על מנת שיהפכו לחסידי ליובביץ'.
- 11 חב"ד במאה העשרים הדרושים של האדמו"ר נקראים מאמרים.

בשעות הצהריים. אחדים מהבחורים התחילו להתפלל באריכות, בהתאם לאידאל החב"ד, במניין מיוחד שלהם.¹²

יעקבסון דיווח לאדמו"ר יוסף יצחק על פעולותיו והרבי שלח מאוטווצק מכתבי עידוד לבחורים שהשתתפו בשיעוריו. בשנת 1938 הציע הרבי שקבוצת הלומדים תכונה 'אחי תמימים'.¹³ הוא הורה להם להציב לנגד עיניהם את המטרה להפיץ את תורת חב"ד ואת האתוס שלה, לקבוע התוועדויות חסידיות, להפיץ לימוד של הלכה למעשה בין הנוער, ולעשות תעמולה בענייני חינוך היהדות.¹⁴

בשנת 1939, שבועות אחדים לפני פרוץ המלחמה, בא יעקבסון לאוטווצק בראש קבוצה של עשרה מתלמידיו אלו. היה זה להם הביקור הראשון ב'ישיבת 'תומכי תמימים' בצורתה המזרח אירופית. האדמו"ר יוסף יצחק קיבל אותם בסבר פנים יפות, שוחח עם כל אחד מהם ביחידות, ולכל אחד מהם נקבעה חברותא עם אחד הבחורים המקומיים המבוגרים כדי שילמדו ביחד.¹⁵ עם פרוץ המלחמה הספיקו הבחורים, שהיו כמובן אזרחי ארצות-הברית, להימלט לריגה, שבה עדיין לא שרר באותה עת מצב מלחמה; הם למדו שם כמה שבועות גמרא וחסידות עם שני חסידי חב"ד מהשורה הראשונה של מקורבי האדמו"ר, ר' מרדכי חפץ ור' יצחק הורביץ, המכונה 'איצי' דער מתמיד, ולבסוף חזרו בשלום לארצות-הברית. הניסיון הקצר הזה של לימוד תורה באווירת חב"ד במזרח אירופה יצר תחושת רציפות בין העולם הישן לעולם החדש, וכמה מאותם בחורים היו לימים דמויות חשובות בתולדות חב"ד.

ג. ייסוד '770'

באביב 1940 הגיע האדמו"ר יוסף יצחק בניו-יורק, לאחר שנמלט מאירופה, וומיד עם בואו הכריז 'אמריקה איז ניט אנדרש', היינו: אמריקה אינה אחרת, כלומר כל הערכים של העולם הישן, של היהדות המסורתית של מזרח אירופה, עומדים בעינם בעולם החדש של ארצות-הברית. רעיונות דומים הובעו על ידי כמה מגדולי התורה שבאו אז מאירופה לארצות-הברית. למשל הרב אהרן קוטלר, שהגיע לסן-פרנסיסקו בשנת 1941 בעזרת 'ועד ההצלה', ראה עצמו ממלא תפקיד דומה לזה של ר' יוחנן בן זכאי וביקש להעתיק את לימוד התורה מאירופה ההרוסה ל'בנה' החדשה של אמריקה.¹⁶ אבל גדולי

12 ראו: לוין (לעיל, הערה 2), עמ' 140.

13 שם, עמ' 142. וראו תיאור הדברים על ידי יעקבסון, שם, עמ' 140.

14 שם, עמ' 142.

15 עדותו של ר' מנחם זאב גרינגלס, 30 בדצמבר 2003.

16 כך כתב לר' אליעזר סילוור, נשיא ועד ההצלה. ראו: A. Rakeffet-Rothkoff, *The Silver Era in American Orthodoxy, Rabbi Eliezer Silver and his Generation*, Jerusalem 1981, p. 105.

התורה שהגיעו מאירופה היו לפעמים חלוקים ביניהם בשאלה מה טיבו של לימוד התורה הראוי בעולם החדש. בעיני הרב קוטלר היה העיקר לימוד תורה לשמה, ולא לשם הכשרת רבנים שישתלבו ברבנות האמריקנית וישמשו בקהילות היהודים האמריקנים, שבעיני תלמידי חכמים ממזרח אירופה נראו מתבוללים למחצה. ואילו האדמו"ר יוסף יצחק ביקש ליצור גרסה אמריקנית של 'תומכי תמימים' ולקיים בה את הלימוד והאתוס של חסידות חב"ד, בחיבור לימוד הנגלה והנסתר, וכחמשך ישיר ללימוד זה – 'לעשות תעמולה בענייני חינוך היהדות'.

ב-19 במרס 1940, ביום שבו הגיע לנמל ניו-יורק, לאחר קבלת פנים שנערכה לכבודו בהשתתפות רבנים וחשובי הקהילה, כינס האדמו"ר אספה לשם ייסודה הפורמלי של 'ישיבת לויבביץ'. כעבור שבוע ימים התחילה הקבוצה הראשונה של תלמידים ללמוד בבית הכנסת 'עונג שבת' שבפלטבוש. ראש הישיבה היה ר' מרדכי מנטליק, תלמיד מובהק לשעבר של ר' יודל עבר, ראש 'ישיבת 'תומכי תמימים' באוטווצק.¹⁷ הגרעין המייסד של הישיבה היה קבוצה של עשרים תלמידים אמריקנים, אשר רובם למדו בשיעורי 'אחי תמימים', ושכעשרה מהם הצטרפו לנסיעה לאוטווצק ערב פרוץ המלחמה. שמה הראשון של הישיבה החדשה היה 'אחי תמימים', כי כוונת האדמו"ר הייתה לייסד ישיבה נוספת בברוקלין בשם 'תומכי תמימים', שבראשה יעמדו ר' יודל עבר, ראש 'ישיבת 'תומכי תמימים' באוטווצק, וחבריו. אבל עבר לא הגיע לארצות-הברית (והוא ורוב חבריו נספו לבסוף בשואה). לכן בשנת 1941 נקראה הישיבה שבברוקלין 'תומכי תמימים', והיא הועברה לאיסטרן פארקווי 770, שבו היה גם ביתו הפרטי ובית מדרשו של האדמו"ר.¹⁸ תלמידי '770' היו בגיל בוגרי תיכון ולמדו תורה כל היום. בתקופה ההיא נוסדה בניו-יורק גם ישיבה קטנה, 'אחי תמימים', שהייתה סניף של 'תומכי תמימים'. ישיבה זו, שהייתה מיועדת לבחורים צעירים, נוהלה בידי ר' שניאור זלמן גור-אריה, ולמדו בה גם לימודי חול, כמו בבית ספר תיכון רגיל.¹⁹ בתי ספר במתכונת של ישיבה נוסדו גם בניוארק, וואוסטר, פייטסברג ועוד.

באוקטובר 1941 הגיעו תשעה תלמידים מבוגרים מהישיבה באוטווצק, יחד עם תלמידי ישיבות אחרות, לחוף צפון אמריקה דרך יפן. לתלמידי אוטווצק לא ניתנו ויזות לארצות-הברית, אבל הותר להם להתיישב בקנדה, והם היו לתלמידים הראשונים של 'ישיבת 'תומכי תמימים' במונטראל.²⁰

17 ראו: לוין (לעיל, הערה 2), עמ' 126, 180.

18 ראו: שם, עמ' 180-181. על תולדות '770' ראו: ז' וואלף וש' גופין, בית חיינו 770 – תיאור, משמעות ותולדותיו, ירושלים 2004.

19 לוין (שם), עמ' 181, וראו שם איגרתו של ר' שמריהו גורארי.

20 שם, עמ' 209.

הוטל למצוא תלמידים, ולשם כך היה עליו לפנות אל ההורים באזור ה'חדר' שלו. האדמו"ר יוסף יצחק הדיך את מפקחי ה'חדרים' כדלקמן:

על המפקח להאמין באמונה שלמה כי גם באמריקה אפשר בעה"י [בעזרת השם יתברך] לחנך את הילד היהודי עד שיהי' [ה] ממנו ציור של איש ישראל כמקודם בפולין ובלטא. ואם אמנם על המפקח להכיר במחלות הרוחניות של המדינה, אשר יש להשתמש בסממני רפואה מתאימים באופן זמני, אבל השאיפה צריכה להגיע סוף כל סוף למצב שיוכלו להאכילם מאכל בריאים ושיהיו בריאים.²⁵

רבים יותר מתלמידי 'תומכי תמימים' השתתפו בתכנית שכונתה 'זמן פטור' (Released Time): לפי חוקי ארצות-הברית אין מקום ללימודי דת בבתי ספר ממשלתיים, אבל באמצעות שיתוף פעולה עם הקתולים הצליחו ר' מנחם מנדל ועוזרו ב'מרכז לענייני חינוך' להשיג היתר לקיים שיעורי דת אחת לשבוע במשך שעה במקומות קרובים לבתי הספר בכל אזור ניו-יורק. התלמידים והתלמידות השתתפו בשיעורים כמובן רק בהסכמתם (או 'דרישתם') של הוריהם. שיעורי דת אלו התקיימו בכל יום רביעי, ובישיבת ליובביץ' כונו 'מיטוואך שעה'. בשנת 1945 דובר על מאות תלמידי ישיבה – מ'תומכי תמימים', 'תורה ודעת' ו'חיים ברלין' – וכן על נערות אורתודוקסיות שלימדו שיעורי דת ל-5,000 תלמידים ותלמידות מארבעים בתי ספר במקומות שונים בניו-יורק.²⁶ מוסד ה'מיטוואך שעה' קיים עד היום.

במפעל אחר, שהחל בקיץ 1948, השתתפו רק בחורים מישיבת 'תומכי תמימים'. בהתוועדות החסידיים בי"ב בתמוז תש"ח פרסם האדמו"ר יוסף יצחק את הרעיון שבקיץ, בתקופת 'בין הזמנים' בלוח השנה של רוב הישיבות, ייסעו כמה מתלמידי הישיבה בזוגות לבקר בקהילות יהודיות ברחבי ארצות-הברית לעודדן ולספק את צורכיהן בכל הקשור ללימוד יהדות ושמירת המצוות. האדמו"ר מסר את הקמת המפעל הזה ל'מחנה ישראל', ור' מנחם מנדל ועוזרו הרב חיים מרדכי חזקוני החלו מיד לארגן את הפעילות. עוד באותה שנה יצאו עשרים זוגות של בחורים מ'770' לכ-100 קהילות, כולל כמה קהילות בחוף המערבי של ארצות-הברית.²⁷ הרב מנחם מנדל הגדיר את מטרות: 'מעורר ויין צו יהדות, חנוך הכשר און הפצה פון כשרע ביכער' (= לעורר ליהדות, חינוך [יהודי] כשר והפצת ספרים כשרים).²⁸ המונח 'הפצה' מרמז לאיגרת הקודש של הבעל

בשנת 1946 הגיעה לניו-יורק, דרך שנחאי, עוד קבוצה של עשרים ושמונה תלמידים מאוטווצק פליטי המלחמה, והם תרמו לגיבוש דמותה של הישיבה בחצרו של האדמו"ר בברוקלין במתכונת הישיבה של העולם הישן. סדר הלימודים של תלמידים מבוגרים אלה ב'770' היה דומה לסדר שהיה קיים באוטווצק.²¹ ישיבת 'אחי תמימים', שפעלה כאמור במתכונת דומה לזו של בית ספר תיכון, גדלה מאוד באותה תקופה והועברה לבניין גדול יותר בדין סטריט, קרוב לבדפורד אווניו.²² מספר התלמידים בשני הסניפים יחד היה כ-300.²³

מראשית פעילותו בברוקלין בשנת 1940 מינה האדמו"ר את חתנו הרב שמריהו גור-ארי (נפטר 1989) לכהן כמנהל הכללי של הישיבות והאחראי לענייני הכספים. ר' שמריהו היה נשוי לחנה, בתו הבכורה של האדמו"ר יוסף יצחק, ושניהם התלוו אליו בעת בריחתו מאירופה. חתנו השני היה הרב מנחם מנדל, בעלה של בתו הצעירה חיה מושקא. באביב 1941 הצליחו בני הזוג להגיע לניו-יורק, והאדמו"ר יוסף יצחק מינה את מנחם מנדל לעמוד בראש שלושה מוסדות שפעלו במשולב: קה"ת,²⁴ הוצאת הספרים 'קרני הוד תורה ליובביץ'', שעסקה בהדפסת ספרים ועלונים, 'מרכז לענייני חינוך' ו'מחנה ישראל', שעסק בתעמולה דתית. הוצאת קה"ת הוציאה לאור את התורות האוטוריטיות של האדמו"ר יוסף יצחק – 'מאמרי חסידות' – בעריכתו של ר' מנחם מנדל. אבל רוב פעילותם של המוסדות האלו הייתה בתחום התעמולה הדתית, במגמה להפיץ את ידיעת היהדות ולהגביר את שמירת המצוות. ספרים ועלונים שונים נדפסו באנגלית, הוכנו תכניות לימודי דת לילדים ולילדות היהודים האמריקנים, כולל אלה שלמדו בבתי ספר עצמאיים, נוסדו מוסדות לימוד תורה לנערות, הוקמו מפעלים שסיפקו לחקלאים ולחיילים יהודים את צורכי הדת, ואף היו ניסיונות לבוא במגע עם יהודים שגרו בקהילות קטנות ומרוחקות. במהלך שנות הארבעים נשלחו כמה שלוחים מברוקלין, בהדרכת ה'מרכז לענייני חינוך', למלא משרות רבנים ומורים במקומות שונים בארצות-הברית.

האם היו תלמידי הישיבה מעורבים בפעילות הדתית הזאת? ר' שמריהו גור-ארי, המנהל הכללי של הישיבות, יזם הקמת 'חדרים' לילדים שלמדו בבתי הספר העממיים. בשנת 1945 היו כשנים-עשר 'חדרים' של ליובביץ' באזורים שונים של ניו-יורק, ובכלל זה בקראון-הייטס, קרוב ל'770'. חלק ממפקחי ה'חדרים' היו תלמידים ב'770', והיו גם מפקחים מבוגרים יותר שלמדו בעבר בישיבת 'תורה ודעת'. על המפקח של כל 'חדר'

25 לזין (לעיל, הערה 2), עמ' 207–208.

26 שם, עמ' 282.

27 ראו: שם, עמ' 279–280, וכן: אגרות קודש מאת [...] אדמו"ר מנחם מענדל שליט"א שניאורסאהן מליובאוויטש, ב, ברוקלין תשמ"ז, עמ' שנה, מכתב שעה, וראו גם: עמ' ששכ, שעה, שפ.

28 איגרות קודש (שם).

21 שם, עמ' 166.

22 שם.

23 שם, עמ' 183. לא מצאתי מספרים לכל סניף לעצמו.

24 לפי המסורת החב"דית נולד ר' שניאור זלמן מליאדי בשנת ה'תק"ה.

שם טוב שבה מסופר שנשמטו עלתה להיכל המשיח, ושהמשיח אמר לו כי יבוא כאשר 'יתפרסם לימודך [...] ויפוצו מעינותיך חוצה',²⁹ ובשימוש במונח זה טמון רמז לעתיד.

ד. האדמו"ר השביעי

לאחר פטירת האדמו"ר יוסף יצחק, בי' בשבט תש"י, התלבטו בחב"ד שנה בשאלה מי ימלא את מקומו – חתנו המבוגר או חתנו הצעיר. וביום השנה הראשון לפטירתו קיבל הרב מנחם מנדל את הנשיאות והיה לאדמו"ר השביעי בשלשלת חב"ד.³⁰ מתוכן הדרוש החסידי הראשון שלו, שדרש בהתוועדות באותו יום השנה, ושמסוד על מאמרו של קודמו האדמו"ר יוסף יצחק 'באתי לגני', ברור שהאדמו"ר מנחם מנדל ייחס חשיבות רבה למושג הדור השביעי – על פי תפיסתו מוטלת על דור זה האחריות 'להמשיך את השכינה למטה', רעיון מיסטי שיש בו ייעוד משיחי. מאמרו של האדמו"ר יוסף יצחק פתח בציטוט המדרש שבתחילת הבריאה היה 'עיקר שכינה' בעולם הזה, התחתון, אבל בגלל חטא עץ הדעת וחטאים אחרים בדורות הבאים, 'נסתלקה השכינה' למעלה. אברהם היה הראשון בשורה של צדיקים שמשכו את השכינה חזרה לעולם, והתהליך הזה נשלם על ידי משה.³¹ הוא היה הדור השביעי לאחר אברהם, 'וכל השביעין חביבין',³² ולכן הצליח לבנות את המשכן, מקום שהשכינה שרתה בו.³³ במאמרו הראשון של האדמו"ר מנחם מנדל צוטט הקטע הזה עם ביאורים נוספים. חסידי חב"ד רואים באחד הסעיפים של המאמר זה הדגשה של הרעיון שכל אחד ואחד נמצא בדור השביעי:

והנה זה תובעים מכאן"א [מכל אחד ואחד] מאתנו דור השביעי, דכל השביעין חביבין, דעם היות שזה שאנחנו בדור השביעי הוא לא עפ"י בחירתנו ולא ע"י עבודתנו, ובכמה ענינים אפשר שלא לפי רצוננו, מ"מ [מכל מקום] הנה כל השביעין חביבין, שנמצאים אנחנו בעיקבתא דמשיחא, בסיומא דעיקבתא, והעבודה – לגמור המשכת השכינה, ולא רק שכינה כ"א [כי אם] עיקר שכינה, ובתחתונים דוקא.³⁴

- 29 יעקב יוסף מפולנאה, בן פורת יוסף, קארץ תקמ"א, דף קכח ע"א; כתר שם טוב, והוא ליקוט דברי [...] ר' ישראל הבעל שם טוב, ברוקלין תשל"ג, עמ' 3.
- 30 היו תקופות שבהן שימשו שני אדמו"רים או יותר כמנהגים חב"דיים, למשל אחרי פטירת האדמו"ר הזקן בשנת 1812 ואחרי פטירת האדמו"ר מנחם מנדל המכונה ה'צמח צדק' בשנת 1866. למרות זאת מקובל לראות באדמו"ר מנחם מנדל את הדור השביעי של התנועה.
- 31 שיר השירים רבה ה, א; פסיקתא דרב כהנא א, א (מהדורת בובר, דף א ע"א–ע"ב).
- 32 ביטוי זה אינו במקורות שבהערה הקודמת אלא במדרש אחר. ראו: ויקרא רבה כט, יא (מהדורת מרגליות, עמ' תרפ–תרפא, ושם בחילופי הנוסחאות).
- 33 ראו: ספר המאמרים: באתי לגני מאת [...] אדמו"ר מנחם מענדל שליט"א שניאורסאהן מליובאוויטש, א, ברוקלין תשל"ז, עמ' א.
- 34 שם, עמ' לא (המאמר קיים גם בהקלטה). וראו: י' קראוס "לחיות עם הזמן": הגות והנהגה, הלכה

כדי להגיע למטרה הזאת, קבע האדמו"ר מנחם מנדל, יש ללכת בדרכו של 'הראשון', היינו אברהם אבינו, שתואר בדמות שליוח נלהב מה'מרכז לענייני חינוך', הפועל לטובת אחרים ואינו חושב על עצמו. התיאור מבוסס על דברי חז"ל שדרשו את האמור על אברהם 'ויקרא שם בשם ה' (בראשית כא, לג) – 'אל תקרי ויקרא אלא ויקריא, מלמד שהקריא אברהם אבינו לשמו של הקב"ה בפה כל עובר ושב'.³⁵ והאדמו"ר הרחיק לכת בדבריו על הרעיון הזה:

ודוגמת הנהגת אברהם אבינו שהוא – געקומען אין אזעלכע ערטער וואס מ'האט דארטן ניט געוואוסט פון ג'טליכקייט, ניט געוואוסט פון אידישקייט און ניט געוואוסט אפי' פון אלף בית און זייענדיק דארטן האט מען זיך אפגעלייגט אן א זייט, און אל תקרא ויקרא אלא ויקריא [...] צריך לידע אז אויב ער וויל אים זאל איינגיין דער ויקרא, מוז זיין דער ויקריא. דארפסטו זעהן אז יענער זאל ניט נאר וויסן נאר אויך אויסרופען. הגם אז ביז איצט האט יענער ניט געוואוסט פון גארניט, אבער איצט דארפסטו זעהן אז ער זאל שרייען אל עולם, ניט אל העולם,³⁶ היינו שאלקות הוא ענין בפני עצמו ועולם ענין בפני עצמו, אלא שאלקות מושל ושולט על העולם, כ"א שעולם ואלקות הוא כולא חד.³⁷

(=) דוגמת הנהגת אברהם אבינו שהוא – בא למקומות ששם לא ידעו על אלקות, לא ידעו על יהדות, לא ידעו אפילו אלף בית, ובהיותו שם הוא לא שם לב לענייניו שלו, ו'אל תקרא ויקרא אלא ויקריא' [...] צריך לדעת שאם אתה רוצה שה'ויקרא' ייכנס, צריך להיות גם ה'ויקריא'. אתה צריך לראות שההוא לא רק ידע [יהדות] אלא גם יצעק [היינו בהתלהבות וברצון למסור גם לאחרים]. הגם שעד עתה לא ידע שהוא כלום, אבל עכשיו אתה צריך לראות שהוא יצעק 'אל עולם', לא 'אל העולם' [שפירושו] שאלקות הוא ענין בפני עצמו ועולם ענין בפני עצמו, אלא שאלקות מושל ושולט על העולם, כ"א [הוא צריך להכיר את האמת] שעולם ואלקות הוא כולו חד.)

בשורות אלו ביאר האדמו"ר שתפקידו המרכזי של הדור השביעי הוא עבודה כמו ה'מיטוואך שעה', כלומר ללכת אל מי שאינם יודעים היהדות וללמדם ולהלהיב את לבם כדי שיגיעו להכרה כעין מיסטית 'שעולם ואלקות הוא כולא חד'. כיצד אמור היה תפקיד

- ומעשה במשנתו של הרב מנחם מנדל שניאורסון האדמו"ר מליובאוויטש, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תשס"א, עמ' 16–21.
- 35 בבלי, סוטה י ע"א–ע"ב.
- 36 ראו בספרו של האדמו"ר החמישי, מוהר"ר שלום דובער, בשעה שהקדימו: תער"ב, ברוקלין תשל"ז, עמ' רנו.
- 37 ספר המאמרים באתי לגני (לעיל, הערה 33), א, עמ' לה.

כזה להשתלב עם ניהול ישיבה לפי המסורת החרדית של מזרח אירופה, ישיבה ששוקדים בה על לימוד ש"ס פרש"י ותוספות, ראשונים ואחרונים?

העובדה היא שיישיבת 'תומכי תמימים' הפכה ליסוד חשוב בהנהגות האדמו"ר. כמו בזמנו של קודמו, ר' יוסף יצחק, היה מרכזה של הישיבה באיסטרן פארקוויי 770, ושם היה גם מרכז 'תנועת ליובביץ' והמקום העיקרי לקיום כל מגע עם הרבי, אף שדירתו הפרטית עם זוגתו הייתה במקום אחר בסביבה.

רגש של קירוב לבבות בין האדמו"ר ובין בחורי הישיבה מאפיין את הישיבות החסידיות בכלל, ואולי נובע הדבר מכך שתנועת החסידות הייתה בתחילתה, היינו בדור השני והשלישי, תנועה של צעירים. כך כתב נפתלי ערנברג על האדמו"ר בן ציון הלבפשטס מבובוב ועל יחסו אל תלמידי הישיבה שלו לפני מלחמת העולם השנייה:

הרב הלבפשטס הקדיש את רוב עתותיו לתלמידי הישיבה [...] והתמסר להם בכל חום נפשו [...] פתר את הספקות שהיו מחטטים בנשמות התלמידים, יעץ להם, הדריכם והלהיבם לקראת היהדות הנאמנה [...] הוא גילה התענינות ערה בפרטי חייו וגורלו של כל תלמיד, עד שנדמה לכל אחד כי הרבי הוא אביו [...] אין אפוא פלא, שתלמידי בובוב דבקו ברבם ואהבוהו בכל נימי נפשם.³⁸

קירוב לבבות אינטימי בין ראש הישיבה ובין בחורי הישיבה היה גם בכמה ישיבות שלא השתייכו לתנועת החסידות, לדוגמה תלמידי ישיבת 'חיים ברלין' נודעו ברגשי האהבה שלהם לראש הישיבה, הרב יצחק הוטנר.³⁹

מרכיב חשוב של ההתקשרות בין החסיד ובין האדמו"ר בחב"ד היה בלימוד תורותיו של האדמו"ר ובמיוחד תורות החסידות שלו, כלומר מאמריו האוטוריים, וכן – כשמדובר בשני האדמו"רים האחרונים – לימוד השיחות. כך כתב האדמו"ר יוסף יצחק בשנת 1940 לאחד התלמידים:

השואל במה היא ההתקשרות שלו אלי מאחר שאין אני מכיר פנים [...] ההתקשרות האמיתית היא ע"י לימוד התורה. כשהוא לומד המאמרי חסידות שלי, קורא את השיחות ומתחבר עם ידידי אנ"ש [אנשי שלומנו, חברי הקהילה החב"דית הרחבה] ותלמידי

38 נ' ערנברג, 'הרב בן ציון הלבפשטס האדמו"ר מבובוב', י' לוי (עורך), אלה אזכרה: אוסף תולדות קדושי ת"ש-תש"ה, א, ניו-יורק תשט"ז, עמ' 136-137.

39 ראו: ה'למריך' (לעיל, הערה 10), עמ' 34-35. ראשיתה של ישיבת 'חיים ברלין' בבית הספר יסודי בברונקסוויץ בשנת 1906, והיא הפכה לישיבה גדולה בשנת 1939 בהנהלת הרב הוטנר, שבא לארצות-הברית מאירופה בשנת 1935. הרב הוטנר למד בסלובודקה אשר בליטא ובסניף של סלובודקה בחברון. בשנות השלושים למד הוטנר גם באוניברסיטה של ברלין, ושם אולי נפגש עם הרב מנחם מנדל, שאף הוא (ואשתו) למדו אז באוניברסיטה שם. מכל מקום בשנות הארבעים, בהיותם בני-יורק, שררו ביניהם יחסים טובים.

התמימים [...] בלימודם ובהתוועדותם, ומקיים בקשתי באמירת תהילים⁴⁰ [...] בשמירת זמני הלימודים, הנה בזה היא ההתקשרות.⁴¹

כבר בראשית החסידות נתפסה תורתו של האדמו"ר החסידי כגילוי רוחני נעלה, אף כי מכמה חצרות חסידיות הגיעו לידיו תורות אלו רק בצורה אפיגרמטית. בחב"ד היה האדמו"ר מציג את תורתו במאמר ארוך למדי, עשיר במושגים ובמשלים הלוקחים מעולמה של הקבלה; המאמר החב"די נשמע מפיו של האדמו"ר בקול נמוך, כאילו הוא נובע ממין אקסטזה מיסטית.⁴²

באוטוויצק, לפני המלחמה, הורשו רק כעשרה מבחורי הישיבה לשמוע יחד עם אברכי החסידים את מאמרו של האדמו"ר יוסף יצחק בכל ליל שבת.⁴³ אחרי ששמעו את המאמר, שעניינו היה פירוש מקורי לפסוק מהתורה, לחג קרוב או לנושא מחיי היומיום, היו צריכים לחזור עליו בעל-פה (כמובן בלי רשימות). בחור שלא ניתן בכושר הריכוז וביזכרון הנחוצים לא הורשה לשמוע את המאמר מפי האדמו"ר בליל שבת הבא, ובמקום זה היה עליו לשמוע, כמו שאר הבחורים, מפי החוזרים. אלה היו חוזרים על המאמר בעל-פה במהלך השבת, כך שכשהגיע זמן הסעודה השלישית ידעו כל תלמידי הישיבה את תוכנו.⁴⁴

למסורת זו היה המשך בישיבתו של האדמו"ר יוסף יצחק בארצות-הברית. אך לאחר שחלה, בשנת 1942, לא נשא עוד את מאמרו בקול אלא מסר אותו בכתב, וחתנו, ר' מנחם מנדל, היה עורך את המאמר ומוציאו לאור. בחצרו של האדמו"ר השביעי, ר' מנחם מנדל, חודש מוסד החוזרים בסגנון הישן שהיה מקובל באוטוויצק. חסיד חב"ד הצעיר יואל קאהן, שנסע מישראל לניו-יורק, היה לראש החוזרים של האדמו"ר השביעי, והדריך קבוצה של מומחים לדבר, שגדלה במשך השנים עם הצטרפות מספר בחורים חדשים, מהמוכשרים ביותר שבאו ל-'770' מדי שנה בשנה. שלא כקודמו התיר האדמו"ר מנחם מנדל לכולם – גברים וגם נשים⁴⁵ – לבוא ולשמוע את המאמר שלו, אך גם כשנשא את דברו באולם הקטן והצפוף (מאוחר יותר באולם גדול יותר)⁴⁶ עמדו החוזרים סמוך אליו, כדי שיוכלו לשמוע כל מילה.

40 תקנת האדמו"ר הייתה לומר כמה פרקי תהלים בכל יום לאחר תפילת שחרית, כדי לגמור כל הספר בכל חודש.

41 ספר היום יום (לעיל, הערה 1), כ"ד בסיוון, ציטוט מתוך: איגרות קודש (לעיל, הערה 3), ה, עמ' 94. מהביטוי 'שמירת זמני הלימודים' יש להניח שהמכתב פונה לבחור ישיבה.

42 ראו: J. Weiss, *Studies in Eastern European Jewish Mysticism*, Oxford 1985, p. 79. כך היה בחורף. בקיץ שמעו את המאמר ביום שבת.

43 פרטים אלו על אוטוויצק שמעתי מהרב זאב גרינגלס, 30 בדצמבר 2003.

44 כשקיימו את ההתוועדויות באולם הקטן בקומת הקרקע, עמדו הנשים בחדר הסמוך וראו ושמעו את הדברים דרך אשנב בקיר.

45 היינו האולם הראשי אשר בקומת הקרקע ב-'770'.

המאמר של האדמו"ר היה בגדר דרשה בעלת אופי קבלי שהושמעה במהלך ההתוועדות החסידית (פארברענגען). לפניו ואחריו היו שיחות של האדמו"ר על פרשת השבוע, על נושאים בתלמוד ומדי פעם דרשת 'סיום' של מסכת בש"ס לציון מאורע כגון יום השנה לפטירתו של האדמו"ר חב"ד מביין קודמיו. בהפסקות שבין השיחות שרו החסידים ניגונים, ולפני המאמר נשמע תמיד ניגון מיוחד שנקרא 'דער מאמר ניגון'.⁴⁷

ההתוועדויות התקיימו בתחילה בערך פעם בחודש, בצהרי שבת 'מברכים החדש' או בימות חול, בשעה תשע וחצי בערב. לאחר ההתוועדות היו החוזרים מדפיסים את המאמר ואת השיחות, ומפיצים העתקים משוכפלים, שנקראו הנחות, כדי שבחורי הישיבה והקהל הרחב יוכלו ללמוד את הדברים. בהנחות הוסיפו החוזרים והוועד שלהם, 'ועד הנחות התמימים', מראי מקום לציטוטים של הרבי מהתלמוד, המדרש, מספרי חסידות חב"ד ועוד. החוזרים היו עובדים בדרך כלל כל הלילה כדי שכבר למחרת ההתוועדות יגיעו הדברים לידי בחורי הישיבה ושאר הציבור. ועד נוסף, של ראשי החסידים, הכין מדי שבוע בשבוע ליקוטים מתורתו של האדמו"ר על פרשת השבוע או על החג הקרוב להדפסה בקונטרס, והחומר היה נמסר לאדמו"ר לעריכה סופית. בכל שבוע נדפס קונטרס אחד של ליקוטים, ובמרוצת הזמן יצאו לאור שלושים ותשעה כרכים של הספר 'ליקוטי שיחות'.⁴⁸

תלמידי '770' היו לומדים את הקונטרסים ואת ההנחות, ומדי פעם היו שואלים שאלות על תוכנם של כתבים אלו. השאלות היו נמסרות לאדמו"ר דרך המזכירות שלו, ובדרך כלל הוא היה משיב על השאלות, בכתב או לפעמים בעל-פה, בהתוועדות הבאה. תלמיד ישיבה היה יכול לכתוב לאדמו"ר גם על חייו הפרטים, במכתב שנקרא צעטל (פתק), ובדרך כלל היה מקבל תשובה בכתב. בשנת 1972 החלו להדפיס מדי שבוע קונטרסי 'הערות התמימים ואנ"ש', אשר הכילו דיונים על נקודות מתורתו של האדמו"ר. כיום יש בידינו כמה פרסומים מסוג זה, הנערכים ונדפסים בידי חברי ישיבות ליובביץ' השונות.

ההתוועדויות, המאמרים והשיחות, חילופי המכתבים והצעטלאך וכן המפגש ביחידות עם האדמו"ר ביום הולדתו של כל בחור, הידקו את הקשר הרוחני בין האדמו"ר ובין

47 ראו: ש' זלמנוב, ספר הניגונים: תוי נגינה של ניגוני חסיד חב"ד, א, ניו-יורק תש"ט, עמ' 35, מס' מד' ניגון מראסטאור. ניגון זה היה בין הניגונים האהובים ביותר ששרו לפני האדמו"ר שלום דב בער כשהתגורר ברוסטוב בשנים תרע"ז-תר"ף. ראו: שם, עמ' נא.

48 יש גם כמה מפעלים להוצאה לאור של כל ההנחות ושל ליקוטים מהם, כגון ביאורי הזוהר, תורות המבארות את החגים, ענייני הלכה וביאורי התלמוד בסגנון של פלפול. על עריכת 'ליקוטי שיחות' ראו: P.S. Salinger, 'Publishing Developments of Habad Teachings, 1794-1989', idem & D. Rowland-Smith (eds.), *Hebrew Studies: Papers presented at a colloquium resources for Hebraicain Europe* (British Library Occasional Papers, 13), London 1991, pp. 105-110

תלמידי הישיבה. ביטוי נוסף לקשר זה היה 'ברכת הבנים' בערב יום הכיפורים. לפי מנהג חב"ד האב מברך את בניו לא בכל ערב שבת - כמנהג העולם - אלא רק בערב יום הכיפורים, והאדמו"ר היה מברך את תלמידי הישיבה בערב יום הכיפורים כאילו היו ילדיו. אולם חשוב להבחין שקרבה זו וההתקשרות של התלמידים לאדמו"ר, התפתחו בתוך מסגרת סדר הישיבה היומיומי.

הסדר המיוחד של ישיבת 'תומכי תמימים', היינו לוח הזמנים של סדרי הלימוד, נוסד בידי האדמו"ר החמישי, הרב שלום דב בער, והוא מבואר בפירוט בספרו 'קונטרס עץ החיים'.⁴⁹ בעיני בנו, האדמו"ר השישי יוסף יצחק, וכן בעיני האדמו"ר השביעי מנחם מנדל, המשימה הראשונה של כל בחור ישיבה הייתה לקיים את סדר הישיבה.⁵⁰ כל העניינים הנוספים בחיי תלמידי ישיבת '770', כגון לימוד תורותיו של האדמו"ר, ומאוחר יותר הפעילות הדתית, פרויקטים מיוחדים בלימוד התורה, כגון המשימה להשלים בכל שנה את 'משנה תורה' של הרמב"ם, כלומר ללמוד שלושה פרקים ממנו בכל יום - כל אלה מקומם היה 'מחוץ לסדר הישיבה'. לכן התקיימה ההתוועדות של האדמו"ר מנחם מנדל בשבת בצהריים, מועד שבו לא היה סדר לימוד, או בימות החול בשעה 21:30, אחרי גמר סדר היום.

ה. ישיבת '770'

הישיבה באיסטרן פארקוויי 770 היא המרכז של רשת ישיבות ליובביץ' שבאזור. החשובה שביניהן היא ישיבת 'אוהלי תורה', השוכנת בבניין גדול בקרבת מקום, מעברו האחר של איסטרן פארקוויי. ישיבת 'אוהלי תורה' נוסדה בשנות החמישים כבית ספר יסודי שבו למדו רק לימודי קודש, ובשנת 1970 נפתח במקום גם סניף הישיבה הגדולה.⁵¹ עוד סניף של ישיבת ליובביץ' באזור '770' הוא 'הדר התורה', שנוסד בשנת 1962 על ידי הרב ישראל יעקבסון.⁵² ישיבת 'הדר התורה' נועדה לבעלי תשובה, ובהם אנשים מבוגרים, ומלכתחילה ביקשו ליצור בה את האווירה האותנטית של ישיבת 'תומכי תמימים' ב-'770'. בשנת 1973 ביקש האדמו"ר לחלק את ישיבת '770' לשתיים ולהעביר את הבחורים הצעירים לישיבת 'חובבי תורה', שאף היא פעלה באזור. זאת כדי שהבחורים יוכלו ללמוד בשקט, מבלי שהפעילות הרבה המתנהלת ב-'770' תסיח את

49 הקונטרס הזה נכתב בתחילת המאה העשרים כדי לתת הדרכה אידאולוגית ומעשית להנהלת הישיבה החדשה 'תומכי תמימים' ותלמידיה, ויצא לאור בשכפול. נדפס לראשונה בברוקלין תש"ו.

50 ראו: איגרות קודש (לעיל, הערה 27), כד, ברוקלין תשנ"ח, עמ' 8.

51 המשגיחים-המנהלים של ישיבת 'אוהלי תורה' היו הרבנים ישראל פרידמן ואפרים פיקרסקי.

52 ראו על אודותיו: שד"ב לוי (עורך), זכרון לבני ישראל: זכרונותיו של [...] ר' ישראל דויקאבסאן, ברוקלין תשנ"ו.

ראשי הישיבה

כיוון שראשי הישיבה באוטווצק לא הגיעו לאמריקה ונספו בשואה, שימשו ב'770' כמה ראשי ישיבה שלא היו ממחנה חסידי חב"ד. בשנות הארבעים כיהן בתפקיד הרב ישראל זאב גוסטמן, שהיה תלמידו של הרב שמעון שקופ, וששימש לפני המלחמה כחבר בבית הדין של הרב חיים עוזר גרודזינסקי בוילנה. בתחילת שנות החמישים כיהן בתפקיד ראש ישיבה הרב חיים מילקובסקי, שהיה חתנו של האדמו"ר מאמשינוב אבל למד בישיבת מיר. בשנת 1953 נתמנה לראש ישיבה ב'770' הרב ישראל יצחק פיקרסקי, חסיד אמשינוב מסוסנוביץ שבגליציה ותלמיד מובהק של הרב אריה צבי פרומר (אשר כיהן בראש ישיבת 'חכמי לובלין' אחרי פטירתו של הרב מאיר שפירא). הרב פיקרסקי היה אב בית דין במנזיק שבפולין, ובהגיעו לארצות-הברית היה לרב בברונקס, ואחר כך בפורסט-הילס בקווינס. הוא כיהן כראש ישיבה ב'770' במשך יותר משלושים שנה.⁵³

לימוד התורה: נגלה

בשנים הראשונות של ישיבת 'תומכי תמימים' בליובביץ' התנהל לימוד הגמרא לפי הגישה הפוריסטית למדי שהתווה האדמו"ר שלום דב בער ב'קונטרס עץ החיים'. גישה זו התמקדה בביאור מילות המשנה ותוכנה, בנושא ההלכתי שבגמרא, בפירוש רש"י ובתוספות, וזאת במגמה לעמוד על פשט הדעות השונות בגמרא וההסברים השונים לדעות אלו, והכול ביחס ישיר למסקנות ההלכה ומבלי לנסות לחדש חידושים:

הלימוד הנרצה הוא אשר תכלית לימודו יהי[ה] לידע את הדבר שלומד ידיעה טובה ומאשרה על מקומה, ולא להשתדל לחדש חידושים ולבנות בנינים כ"א לידע את הדבר שלומד [...] ויהי מקבל מההלכה שלומד ולא שיהי משפיע בה (וסוף הכבוד לבוא שיחדש חידושים אמיתים, אבל דוקא לאחר שידע את ההלכה לאמיתתה).⁵⁴

לעומת זאת הגישה ללימוד הגמרא ב'770' הייתה (ועודנה) קרובה יותר לדרך של ישיבות אחרות באותו זמן, כלומר לימוד בעיון רחב, מתוך פלפול ובחיפוש אחר

53 הרב פיקרסקי חיבר כמה ספרים: ספר חקרי הלכות: הערות וביאורים על שלחן ערוך של אדמו"ר הזקן, א-ט, ניו-יורק תשי"ז-תשמ"ט; אבן ישראל על מסכת יבמות, ניו-יורק תש"ח; אוצרות השעורים [...] יכיל שעורים שנאמרו בלויית חברים מקשיבים, ניו-יורק תשכ"ב, בספר הזה נכללים גם כמה מחידושי מורו הרב אריה צבי פרומר.

54 קונטרס עץ החיים (לעיל, הערה 5) עמ' 54. הגישה הזאת קרובה לגישתו של הלמן הליטאי בן המאה התשע-עשרה ר' שמואל מקלם. ראו: ע' אטקס, ליטא בירושלים: העילית הלמדנית בליטא וקהילת הפרושים בירושלים לאור אגרות וכתבים של ר' שמואל מקלם, ירושלים תשנ"ב.

דעתם. התלמידים המבוגרים נשארו ב'770', שהפכה לישיבה שבה השלימו הבחורים את לימודיהם לפני הנישואין (לאחר נישואיהם עתידיים היו ללמוד כמובן בכולל, ראו להלן). עוד ישיבה השייכת לרשת זו היא הישיבה במוריסטון שבניו-ג'רזי, שנוסדה כבר בשנות הארבעים בניו-ארק ניו-ג'רזי, והועברה למוריסטון בשנת 1972. במוריסטון פועלת ישיבת 'תומכי תמימים' לתלמידי ליובביץ' הרגילים וגם ישיבה לבחורים בעלי תשובה, הנקראת 'תפארת בחורים'. שתי הישיבות ממוקמות בקומות שונות של אותו הבניין. יש יחסים קרובים בין תלמידי שני הסניפים, ומדי פעם עובר בחור מוכשר מ'תפארת בחורים' ל'תומכי תמימים'. בשנות חייו של האדמו"ר היו רוב הבחורים ממוריסטון באים ל'770' בשבת שבה מברכים את החודש, להתוועדות עם האדמו"ר, וכן בחגים ובמועדים המיוחדים של חב"ד.

סדר הישיבה

הסדר של '770' ושאר סניפיה מתחיל בשעה 7:30. משעה זו עד 9:00 לומדים חסידות מספרי המאמרים של אדמו"ר חב"ד, הרוויים מושגים קבליים וביאורים עיוניים מיוחדים שלהם על פי תורת חב"ד. לימוד זה הוא הכנה לתפילת שחרית, אך התפילה מתחילה רק בשעה 9:30, ולתלמידים יש אפשרות לטבול במקווה לפני כן. לאחר תפילת שחרית אוכלים ארוחת בוקר, ובשעה 11:00 מתחיל לימוד תלמוד בעיון, עם פירוש רש"י, תוספות, ראשונים ואחרונים. כדי להעלות את רמת הלימוד ולאפשר דיונים בין הבחורים, נהוג ללמוד בכל שנה בישיבות הגדולות של ליובביץ' בעולם כולו את אותה המסכת. סדר הנגלה מסתיים בשיעור בתלמוד שמלמד ראש הישיבה. צעירי הבחורים, כגון אלו שב'אוהלי תורה', לומדים שיעור כל יום, ואילו הבחורים המבוגרים שב'770' משתתפים בשיעור של ראש הישיבה רק פעם בשבוע.

סדר הנגלה נגמר בשעה 14:15. אז אוכלים ארוחת צהריים והסדר מתחדש עם תפילת מנחה ב'15:15. סדר הלימודים אחרי הצהריים נמשך עד 19:00. שוב לומדים תלמוד בעיון, ויש גם לימוד לשם בקיאות, לימוד המסכת במהירות, עם פירוש רש"י ותוספות בלבד, במגמה להשלים את לימודה בשנה אחת. לפעמים במסגרת זו לומדים גם את המסכת בעל-פה. בסדר הלימודים של אחר הצהריים יש גם לימוד הלכה.

לאחר ארוחת ערב, בשעה 20:00, מתחיל סדר חסידות נוסף, הנמשך עד 21:30. אז דופק המשפיע בחזקה על השולחן, או מצווה על אחד הבחורים לדפוק, כאות לסיום הסדר. זהו רגע חשוב בשגרת יומם של בחורי הישיבה. בשעה זו מתחילים בלימוד 'משנה תורה' לרמב"ם או נפנים לדון בפעולות לשם הפצת היהדות ומעיינות החסידות.

זו את ספר ה'תניא' מדי ארבעה חודשים. הבקאות בספר ה'תניא' הנרכשת בשיעורים אלה יוצרת בסיס חזק לשאר הלימוד בספרות של פנימיות התורה. ספרות זו כוללת בראש ובראשונה את 'דער חסידישע פרשה' (פרשת השבוע החסידית), היינו התורות על פרשת השבוע שנמצאות בדרושי אדמו"ר הזקן, ר' שניאור זלמן, בספרי 'תורה אור' (בראשית ושמות) ו'ליקוטי תורה' (ויקרא, במדבר, דברים, שיר השירים). בשנת 1966, כשיצאה לאור מהדורה החדשה של ספר 'ליקוטי תורה', ביקש האדמו"ר שילמדו את כולו (618 דף) באותה שנה. הנושאים הנדונים בשני ספרים אלה חוזרים ונשנים בספרות החב"דית המאוחרת יותר. תלמידי הישיבה ב'770' עסקו בלימודים אלה בזמנם הפרטי, מחוץ לסדר הישיבה, ואילו תלמידי ישיבת 'חובבי תורה', שהיו צעירים יותר, למדו את ספרי ה'תניא', 'תורה אור' ו'ליקוטי תורה' בכיתה.

ב'770' למדו ב'סדר' חסידות בשעות הבוקר, לפני התפילה, ובשעות הערב ספרים אחרים, בעיקר את תורותיו של האדמו"ר החמישי, ר' שלום דב בער. תורות אלו כמעט לא נדונו עד כה במחקר.⁵⁷ הן כתובות בצורה של 'המשך', היינו כל דרוש פותח ומסתיים בזיקה לפסוק מפרשת השבוע, אבל חלקם העיקרי של שורת דרושים רצופים מתגבש לכדי ביאור מקיף על נושא מיסטי-פילוסופי אחד, כגון שאלות והסברים על שלב מסוים בתהליך שהתחיל בעולמות העליונים, ושהוביל לבריאת העולם. ספר חשוב של תורות האדמו"ר שלום דב בער הוא 'יום טוב של ראש השנה – תרס"ו'. ספר זה מכיל מאמרים מראש השנה תרס"ו עד תרס"ח, הכוללים ביחד 'המשך' אחד ארוך – 547 עמודים – שנכתב כולו על ידי האדמו"ר. לדברי דוד סולומון, העוסק בתרגום הספר לאנגלית ובביאורו: 'ספר תרס"ו מתרכז בכתבי האר"י ובתורות חב"ד הראשונות ומציג לפני הקורא תמונה ברורה של הפרדוקס האנושי – האדם שרגלו האחת עומדת בתוך העולם הזה והאחרת בעולמות העליונים. הספר מבאר איך הזהות האישית של היהודי, לימוד התורה וקיום המצוות שלו מהווים אבן פינה עקרונית במבנה ההווה כולה. גם נושא הלשון (אותיות, מחשבה, דיבור) מתואר בספר כעיקרון שממלא מקום מרכזי בסדר ההשתלשלות של העולמות, בצורה שמגלה את הרצף התמידי של ההווה, התפילה, התורה ולמעלה מהכול – האין סוף'.⁵⁸

אין ספק שלימוד הספר הזה סיפק הקדמה מתאימה ביותר ליום של תפילה, של לימוד תורה ושל פעילות בעולם המעשה. מדפי הספר הזה והדומים לו בספרייה החב"דית

חידושים. הדבר ניכר ברוב האוספים של חידושי תורה שכתבו ראשי הישיבה ותלמידיה וגם אנשי הקהילה החב"דית.⁵⁵ בין הסיבות לשינוי זה יש למנות את דרכי הלימוד של ראשי הישיבה ובעיקר את העובדה שהאדמו"ר מנחם מנדל ביקש שהתלמידים והרבנים בישיבות חב"ד יוציאו לאור אוספים של חידושים. סיבות נוספות הן אהבתו של האדמו"ר לגישתו החדשנית ללימוד של הגאון הרוגטשובי, הרב יוסף רוזין מדווינסק (1858–1936) וחיבתו לכמה מדרכי לימוד הגמרא של ר' חיים סולובייצ'יק מבריסק (1853–1918). האדמו"ר מנחם מנדל נקט גישות אלו בשיחותיו הרבות על נושאים בתלמוד, המתאפיינות בדיוקנותן ובהדגשת ההקשר הרחב של הדברים.

נוסף על הלימודים של הבחורים במסגרת סדר הישיבה התקיימו גם לימודים מחוץ לסדר. הזכרתי לעיל את לימוד 'משנה תורה' של הרמב"ם, שלושה פרקים ביום. האדמו"ר מנחם מנדל התחיל להפיץ את הקריאה ללימוד זה בשנת 1984, והסביר שבדרך זו לומדים בשנה אחת את כל תחומי ההלכה של התורה שבעל-פה, לרבות אלו השייכים רק לתקופת הבית. הרבה מהחידושים והביאורים של התלמידים שנדפסו בקונטרסים השונים מתרכזים ברמב"ם ובייחוד ב'משנה תורה'.

נסתר

מה למדו בחורי '770' בנסתר, בפנימיות התורה? כל בחור, כמו כל אחד מחסידי חב"ד, אמור היה ללמוד בכל יום את שיעורי חת"ת – חומש עם פירוש רש"י, תהלים ו'תניא'. במסגרת השיעור היומי הקצר ב'תניא' משלימים את לימוד הספר אחת לשנה. בשנת 1989 דרש האדמו"ר שיעור יומי נוסף ב'תניא', דהיינו לחדש את המנהג הישן ללמוד פרק 'תניא' לפני תפילת שחרית,⁵⁶ ובחורים רבים נענו לקריאתו והם מסיימים במסגרת

55 הנה דוגמאות ספורות לקבצים אלו: קובץ חידושי תורה להזדמנות חג סיום דמס' גיטין בהישיבה ומתיבתא המרכזית תומכי תמימים ליובאוויטש בברוקלין, ברוקלין תש"ד; קובץ ליובאוויטש, בימה בשביל אנ"ש ותלמידי התמימים, א-ו, ברוקלין תש"ד-תש"ו; קובץ פלפולים וביאורים חדו"ת שע"י תלמידי תורת נ"י (770 איסטערן פארקוויי), א-ג, ניו-יורק תשל"ג-תשמ"ד; קובץ היכל מלך: פלפולים וביאורים בספר משנה תורה להרמב"ם ע"י תלמידי תורת נ"י [תומכי תמימים ליובאוויטש] 770, ניו-יורק תשמ"ו; קובץ חידושי תורה מבית חיינו, פלפולים וחידושים בתורת הנגלה והחסידות מאת תלמידי ישיבת תורת"ל המרכזית 'בית חיינו' 770, רמלה תשמ"א; קובץ אהלי תורה, פלפולים וביאורים בנגלה וחסידות מאת תלמידי ביהמ"ד במוסד חינוך אהלי תורה, א-כ, ברוקלין [תשל"ג]-תשנ"ג. קבצים דומים מוצאות לאור שאר ישיבות חב"ד, כגון כפר-חב"ד, קריית-גת, לונדון, מנצ'סטר, מיאמי ומלבורן.

56 ראו: ספר השיחות תשמ"ט מכבוד קדושת אדמו"ר מנחם מנדל שליט"א שניאורסאהן מליובאוויטש, ב, ברוקלין תש"ן, עמ' 412.

57 נפתלי בראור כתב עבודת דוקטור על מפעליו של האדמו"ר שלום דב בער אבל מיעט לעסוק בנייתו תוכן תורתיו. ראו: N. Brauer, 'Resistance and Response to Change: The Leadership of Rabbi Shalom DovBer Schneersohn (1860–1920)', Ph.D. dissertation, University College, London, 2004, pp. 221–227, 288

58 אני מודה למר סולומון על כמה דיונים משותפים בתוכנו של הספר 'יום טוב של ראש השנה – תרס"ו' ועל שהתיר לי לצטט את סיכום דבריו.

משתקפת בבירור חשיבותו של היהודי ושל מעשה המצווה, חשיבותם לעצמם ולעולם כולו. התלמידים השקיעו שעות רבות בלימוד השקפתו של האדמו"ר שלום דב בער בדבר היחס בין הבריאה לאלוהות, בין ההווה למה שלמעלה מההווה, וקלטו את האמונה החזקה וכן את הידיעה שתורה ומצוות הן המפתח לכול. סביר להניח שלימוד זה השפיע עליהם ועזר להם מאוחר יותר בחייהם בעיצוב גישתם לעולם ולחברה היהודית ובמילוי תפקידיהם כשלוחי חב"ד.

לימוד נוסף מחוץ לסדר הישיבה התקיים בהתוועדויות של האדמו"ר. כמעט כל הבחורים היו משתתפים בהתוועדויות אלו, ובהן שמעו את שיחותיו של הרבי, שעסקו בתחומים רחבים בעולמה של תורה. הרבי דן בשיחות אלו בנושאים מהמקרא, בניתוח מדויק של פירוש רש"י על החומש, בסוגיות שונות בתלמוד ובמדרש, בסבכי ההלכה האקטואלית, בענייני החברה היהודית או החברה הכללית (כמו דיונו בנושא התפילה בבתי הספר העממיים) ובענייני ארץ-ישראל, אם בתקופה של שלום ואם בעת מלחמה. המאמרים, תורותיו האוטוריות של האדמו"ר, עוסקים ברוי תורה המבוססים בעיקר על המסורת של תורת חב"ד. רוב רובם של מאמרי האדמו"ר מנחם מנדל נתגבשו בצורת דיון על מאמר של אחד מוקדמיו שכבר ראה אור, כך שהמאמר של האדמו"ר הקודם (ר' יוסף יצחק, ר' שלום דב בער או אחד האדמו"רים הקודמים להם) הוא כעין מקור שביקש ר' מנחם מנדל לפענח. בחורי הישיבה שיננו את השיחות של הרבי ואת מאמריו, וגם למדו אותם בעל-פה, ובהזדמנויות מיוחדות אף 'חזרו', כלומר אמרו אותם בעל-פה בפני הציבור.

המשפיע

נפתלי בראור עמד על חשיבותו של המשפיע בישיבת 'תומכי תמימים' למן היווסדה ברוסיה הלבנה.⁵⁹ תפקיד המשפיע היה להדריך את התלמידים בעבודת ה' כפי שהיא מבוארת בספרות החב"דית. עבודה זו כוללת את לימוד כתבי החסידות של חב"ד ושמירה על הערכים המבוארים בהם, כגון הקפדה על הכוונה בתפילה ולפעמים גם התבוננות בתפילה, רכישת מידות טובות וכדומה. כך תיאר החסיד יהודה חסריק את שלושת המשפיעים שהיו בישיבת 'תומכי תמימים' בשנותיה הראשונות:

[ר' שמואל גרונם אסטרמן] ודרכו הי' [ה] להאריך ע"ד [על דבר] דרכי החסידות ויוקר לימוד דא"ח [דברי אלוהים חיים = דברי חסידות], וכל דבר הי' מטעים בספור ע"ד נשיאי

59 ראו: בראור (לעיל, הערה 57), עמ' 249–252. בראור ביאר שמוסד המשפיע בחב"ד ידוע גם מימי האדמו"ר שניאור זלמן. בהקדמה לספרו 'התניא' ביקש האדמו"ר מן 'הגדולים' – היינו, החסידים הגדולים בידע וכיכא בזה – שיעזרו לשאר העם להבינם את דבריו בתניא.

חב"ד, וע"ד דרכי החסידים הזקנים אשר ראה, או מה ששמע מאלו שהכירו חסידים הזקנים [...]

[ר' שילם קורטין] דרכו הי' לתבוע בענינים פרטים, שדיבר לתלמיד בפרט שצריך להטיב דרכו, אם מה שאירע בהיות על ספסל הישיבה, אם מה שנהג בנסעו הביתה, ולהעמיד את המושפע ע"ד [על דרך] החסידות [...]

[ר' אברהם דוד פפוזנר] שתבע עבודה⁶⁰ שכולו הי' עסוק כל היום בעבודת ה'.⁶¹

גם ב-'770, כחמישים שנה מאוחר יותר, היו המשפיעים דמויות חשובות בעולמם של התלמידים. הקשיש שבהם היה הרב שמואל לויטין (נפטר 1974),⁶² אשר אביו היה משגיח בישיבת 'תומכי תמימים' בליובביץ'. ר' שמואל היה רב בראקשיק שבליטא, ושימש גם כשלוחו של האדמו"ר יוסף יצחק בגרוזיה שבברית-המועצות בשנות העשרים והשלשים, בתקופת דיכוי הדת היהודית על ידי השלטונות הקומוניסטיים. אחרי 1939, בהגיעו לאמריקה, היה לשליח שם. הוא היה מלמד את בחורי '770' שיעור בספר ה'תניא' כל יום חמישי בערב, ובערך פעם בחודש היה מתוועד עמם. משפיע נוסף היה הרב שלום מרוזוב, איש פיקח מאוד, בנו של ר' אלחנן דב מרוזוב; ר' אלחנן דב לימד חסידות ב'תומכי תמימים' בליובביץ', ובשנת 1938 נאסר על ידי הקומוניסטים בגלל פעילותו הרבה לשימור היהדות והחסידות, ונפטר או נהרג במאסר. הרב דוד רסקין, שהצליח להימלט מברית-המועצות בשנת 1946, שימש אף הוא כמשפיע ב-'770' והיה דמות חשובה ומרכזית עבור בחורי הישיבה. בנאומיו הנלהבים תבע מהם התקשרות חזקה לאדמו"ר מנחם מנדל ולפעולותיו השונות – אם על ידי לימוד החסידות אם בפעילות לחיזוק היהדות מחוץ לכותלי הישיבה. מילוי תביעה זו היה כרוך בהתמסרות בלב ונפש לאידאל של חב"ד כפי שהוגדר על ידי האדמו"רים ר' שלום דב בער ור' יוסף יצחק בזמנם ור' מנחם מנדל ב-'770'.

ובאמת המשפיע העיקרי ב-'770' היה האדמו"ר עצמו. הוראותיו והדרכותיו בהתוועדויות שלו נקלטו בלב התלמידים כאילו שמעו אותם בדו-שיח אישי. כל תלמיד זכה פעם בשנה, ביום הולדתו, להיפגש ביחידות עם האדמו"ר, ובפגישה זו קיבל הדרכה אישית, שהייתה עשויה להשפיע על כל מהלך חייו.⁶³ בכל שנותיו ב-'770' וגם לאחר מכן היה התלמיד יכול להגיש לרבי צעטל ובו שאלה, והיה מקבל עליה תשובה בכתב,

60 היינו עבודת תפילה מעמיקה המשפיעה על כל תחומי חייו של העובד.

61 'חיסריק, רשימות דברים, א, ניו-יורק תשמ"א, עמ' שכג. ראו: בראור (לעיל, הערה 57), עמ' 251–252. ראו גם: ג"ש ששונקין, זכרונות, ירושלים תש"ס, עמ' 57–64.

62 ראו: ר"נ הכהן, ליובאוויטש וחייליה: תאור העיר ליובאוויטש, הישיבה תומכי תמימים וסדריה התלמידים ופעלם, כפר-חב"ד 1983, עמ' 320.

63 בשנות השבעים פסקה היחידות בימי ההולדת של תלמידי הישיבה. בשנות השמונים התחילה חלוקת הדולרים, ובמסגרת זו אפשר היה לבוא במגע אישי עם האדמו"ר.

בדרך כלל בשולי הצעטל עצמו. בשנת 1988, אחרי פטירתה של אשתו חיה מושקא, ציווה האדמו"ר שכל חסידי חב"ד, כולל תלמידי הישיבה, וכל נשות חב"ד יקבלו עליהם משפיע אישי להדריכם בשאלות של עבודת ה', של לימוד ושל ענייני החיים. תלמידי הישיבה יכלו לבחור להם אחד מהמשפיעים הרשמיים של הישיבה או בחור מבוגר מהם או דמות בעלת סמכות בעולמה של חב"ד, כגון משפיע בישיבה אחרת שבה למד התלמיד או שליח שהתלמיד סבר כי הוא חכם וחסיד. יש להעיר שהאדמו"ר העריך מאוד את הנהלת הישיבה שבה למד התלמיד, וראה בה פוסק אחרון בהחלטות השונות שעמדו לפני התלמיד, אלא שלפעמים דברי האדמו"ר שנאמרו ביחידות או התשובה שלו על צעטל של תלמיד הם שהכריעו בדיונה של ההנהלה.

לימוד ומעשה

פן חשוב נוסף של '770' הוא חיבור הלימוד והמעשה. מכאן נובע הדגש על הכנת התלמיד לחיים של מעשה בקהילה היהודית הרחבה. בשנות החמישים נפתחה למשל כיתה ללימוד השחיטה.⁶⁴ נוסף על כך, בעקבות בקשתו של האדמו"ר, נבחנו רבים מהתלמידים ומקבלים סמיכה לרבנות לפני נישואיהם. חומר הלימוד לבחינות אלו כולל את החומר הרגיל מ'ורה דעה' (כגון שאלות בכשרות) וגם עניינים הנוגעים לחיי היומיום מ'אורח חיים'. בשנת 1964 נוסד כולל על יד הישיבה ב-'770'. בראשו עמד הרב אברהם זיסקינד ואחריו הרב זלמן שמעון דבורקין. בדרך כלל לומד התלמיד הנשוי רק שנה אחת בכולל, כהכנה לחיי עבודה לטובת הכלל בשליחותו של האדמו"ר.

הקמת הכולל שליד ישיבת '770' הייתה כעין פשרה בין הגישה שלפיה התקופה היא עת חירום, ואין פנאי ל'מותרות' של כולל אברכים הלומדים בלא שיקבלו עליהם שום משימה קהילתית, ובין הגישה שלאחר נישואיו התלמיד זקוק לשנות לימוד והכנה נוספות לפני שישימש במשרת רב, מורה או שליח. הכולל של ליובביץ' הציב לו כמטרה להכשיר את תלמידיו במשך שנה אחת ולכלל היותר שנתיים למשרה קהילתית, וזאת בניגוד מוחלט לגישתו של הרב אהרן קוטלר, שלחם באותה תקופה בעד תורה לשמה. במכתב משנת 1956 אל אחד מחסידיו שרצה להקים כולל בעירו, חיווה האדמו"ר מנחם מגדל את דעתו בעניין זה:

ובמ"ש [ובמה שכתב] אודות עריכת כולל, ידוע פסק תוה"ק [תורתנו הקדושה] שמצוה שאי אפשר לעשותה ע"י אחרים דוחה כל הענינים (מו"ק ט, ע"ב). ובדורות האחרונים –

עסקנות בשטח הרבנות ובשטח חינוך על טהרת הקודש וכיו"ב הוא ענין של פיקוח נפשות והצלת נפשות ממש. ולהושיב עשירות אברכים המוכשרים לזה שיעסקו כל היום בלימוד התורה – בה בשעה שמאות ואלפים צועקים לעזרה – ואף כי בקלא פנימאה דלא אישתמע [בקול פנימי (בתוך הנשמה) שלא נשמע (מפני שבגלוי אין אנשים מתעניינים בחינוך יהודי)] – מטביעה במימי הודונים השוטפים ברחובות ולצערנו התחילו לחדור גם לבתים, צע"ג [צריך עיון גדול] מי התיר זה. ואף שסדר הוא בשביל יחידי סגולה, לכאלו שמוכרחת הישיבה בכולל בכדי לפעול אח"כ כדבעי להצלת בני ישראל, אבל אין זה דרך לרבים. והלואי מלפני דור היו שמים לב יותר ויותר להצלת בני ישראל [בני ישראל] מהתבוללות ומריחוק מדרך התורה והמצוות ומטילים עבודת הצלת נפשות זו על שכם בני הישיבות תיכף בצאתם מכותלי הישיבה, שעתה היו עשירות אלפים יותר בכותלי הישיבות, בכותלי בתי כנסיות ובכותלי בתי מדרשות.⁶⁵

כמה חודשים לפני כתיבת המכתב הזה כתב האדמו"ר מנחם מגדל להנהלת ישיבת 'תומכי תמימים' בכפר-חב"ד, שהתעניינה או בהקמת כולל לאברכים מבוגרי הישיבה אחרי חתונתם. האדמו"ר לא דחה את הרעיון אבל הציב כמה תנאים, מהם שהאברכים ילמדו 'לזמן מוגבל' ו'שיהיו מוכשרים לנצלם אח"כ בתור ר"מ [ריש מתיבתא] משפיעים וכיו"ב ושיחייבו מראש ע"י [על זה].⁶⁶ מתוך תחושת אחריות זו לכללות הקהילה היהודית צמח הכולל שליד '770', וכיום יש רבים כמותו בעולמה של חב"ד. כולם ערוכים להוציא את תלמיד הכולל מבין כתליו בתום שנת לימודים אחת, כדי שיפעל בקהילה או יעבוד במשרה מתאימה בחברה הרחבה.

עוד חיבור בין הלימוד למעשה התקיים בימי חופשת 'בין הזמנים' של תלמידי הישיבה. החל משנת 1948 יצאו תלמידים בתקופה זו לביקורים בקהילות הנידחות יותר. ביקורים אלו נחשבו כשליחות מטעם האדמו"ר, והניסיון שרכשו הבחורים בפעילות זו תרם רבות להתפתחותם האישית. בתחילה נסעו התלמידים רק לקהילות ביבשת צפון אמריקה, אבל לאחר מכן הרחיקו לכל רחבי תבל, ולא רק בקיץ. פרויקט מפורסם הוא ליל הסדר בקטמנדו, שבו משתתפים אלפי ישראלים.

לשליחות מסוג אחר יצאו תלמידי הישיבה שנסעו לישיבה אחרת של חב"ד, כדי לחזק שם את האווירה החסידית, ללמוד עם הבחורים הצעירים וגם לעבוד עם אנשי הקהילה בסביבה – ללמוד אתם תורה, לארגן קייטנות לילדי הקהילה וכדומה.

השילוב של הלימוד והמעשה הביא להיווצרות מסלול לימודים והשתלמות בין-לאומי. רבים התלמידים בישיבות ליובביץ' מתחילים ללמוד בישיבה המקומית בארץ

65 איגרות קודש (לעיל, הערה 27), יד, ברוקלין תשמ"ט, עמ' ל.

66 שם, יב, עמ' שג.

64 אחד ממנהלי הכיתה היה הרב בער'ל יוניק (1927–2005), שהיה מפורסם כאחד משמשיו הקרובים ביותר של האדמו"ר מנחם מגדל.

מולדתם, ואחר כך מתקדמים ונוסעים ללמוד בישיבה בארץ אחרת. אם הם מגיעים לרמה גבוהה בלימודם ובהנהגתם הם יוצאים בשליחות לישיבה אחרת, שעשויה להיות בארץ אחרת. לבסוף הם מגיעים ל-'770' ללמוד, להיבחן לסמיכה – ולמצוא שם שידוך. לאחר נישואיהם הם לומדים בדרך כלל שנה בכלל, ואחר כך, יחד עם רעיהם הצעירה, הם מחפשים להם שליחות.

פעילות דתית

בישיבות תומכי 'תומכי תמימים' בדורות הקודמים, בלויבביץ' ובאוטווצק, הושם דגש כאמור אך ורק על לימוד התורה – נגלה וחסידות – ועבודת התפילה. ובפעילות הדתית עסקו רק בוגרי הישיבה. אבל כשיסד האדמו"ר יוסף יצחק בארצות-הברית את המסגרת של 'אחי תמימים', שקדמה לישיבת 'תומכי תמימים' באיסטרן פארקווי 770, ניכר מיד שינוי כיוון מוחלט: האדמו"ר ציווה כאמור על בחורי 'אחי תמימים' לעשות תעמולה בענייני חינוך היהדות. לאחר מכן, בשנות הארבעים, פיקח הרב מנחם מנדל על הפעילות לחינוך היהדות באמריקה שנוהלה מחצרו של האדמו"ר יוסף יצחק. בשנת 1951, כשקיבל הרב מנחם מנדל את נשיאות תנועת חב"ד ותלמידי הישיבה היו ל'בניו', הפכה הפעילות הדתית בהדרגה לאתוס המרכזי של הישיבה. בשיחותיו ולפעמים גם במאמריו האוטוריים וכן בעצותיו ובהוראותיו, בצעטלאך וביחידות, הנחה האדמו"ר את הפעילות הזאת ופיקח על התפתחותה שלב אחר שלב.

אך התיישיבה הפעילות המעשית הנרחבת של חב"ד החדשה עם המבנה המסורתי של ישיבת 'תומכי תמימים', כמקום של לימוד, התבוננות ומחשבה? סדר הישיבה היה לחומה שהגנה על '770' כמקום של לימוד, בעוד שהפעילות הדתית התנהלה כולה חוץ לסדר. כשם שההתוועדות של האדמו"ר בימות החול התחילה בשעה 21:30, אחרי סדר הלימוד, כך התקיימה הפעילות הדתית של תלמידי '770' בזמנם הפרטי, חוץ לסדר, ובמיוחד ביום שישי אחרי הצהריים. היו כמובן פעולות שלא נכנסו להגדרות פשוטות אלו, כמו ה'מיטוואך שעה', שעליה דובר לעיל. אבל באופן כללי בלוח זמניו ובתודעתו של התלמיד הבדיל סדר הישיבה בין שעות הלימוד ובין שעות המעשה.

האדמו"ר הציג כאמור לפני הציבור ולפני תלמידי הישיבה את הפעילות הדתית כעניין של פיקוח נפש והצלת נפשות ברוחניות, עניין המסתעף מהמצווה הכללית של אהבת ישראל כפי שהוגדרה בספר ה'תניא': 'שאף הרחוקים מתורת ה' ועבודתו [...] צריך למשכן בחבלי עבותו[ת] אהבה וכולי האי ואולי יוכל לקרבן לתורה ועבודת ה'.'⁶⁷ אף אם הגישה הזאת, הדוגלת בקירוב לתורה על ידי אהבה, אינה מועילה והיהודי נותר

67 לקוטי אמרים [תניא], ברוקלין תשמ"ב (וילנה תר"ס) א, פרק לב, דף מא ע"ב.

במצבו הקודם, על פי ה'תניא' מי שטרח לקרבו 'לא הפסיד שכר מצות אהבת רעים'.⁶⁸ אפילו אם היהודי אינו זו מעמדו החילונית, האהבה אליו רצויה – גישה פוסט-מודרנית מעניינת מאוד.⁶⁹

רוב פעילותם של תלמידי '770' התקיימה במתכונת של מבצעים לקידום כעשר מצוות שבעיני האדמו"ר מנחם מנדל הן העקרונות ביותר במלחמה בהתבוללות. בשנת 1967, בויקה למלחמת ששת הימים,⁷⁰ החל מבצע תפילין, ובמשך שנות השבעים התפתחה הסדרה השלמה: אהבת ישראל, חינוך עצמי וחינוך אחרים, לימוד תורה, תפילין, מזוזה, 'בית מלא ספרים' – יבנה וחכמיה' (היינו רכישת ספרים לבית כגון סידור, חומש, תהלים), צדקה, כשרות, הדלקת נר שבת קודש וטהרת המשפחה (מקווה). בתחילת שנות השמונים החל מבצע נוסף, שנקשר אף הוא להגנה רוחנית על חיי היהודים, מבצע לעידוד כל יהודי לרכוש אות בספר תורה.⁷¹ ביאורי האדמו"ר בשיחותיו על חשיבותם של מבצעים אלה נתנו לבחורי הישיבה בסיס לשיחה עם כל יהודי, איש או אישה. ארגון 'צעירי אגודת חב"ד' שעל יד ישיבת '770' הדפיס עלונים על נושאי המבצעים, והחומר הזה עזר לתלמידים במילוי תפקידם. בראשית שנות השמונים התחיל האדמו"ר לדון בשיחותיו על אחריות היהודי להשפיע על אומות העולם שישמרו את שבע מצוות בני נח, ובוזה אפשר לתלמידי '770' לפתוח בשיחה גם עם לא יהודים. בימי שישי אחר הצהריים היו הבחורים נוסעים ב'טנק מבצע' – קרוון מעוטר בציורים מתאימים לעניין ובפתגמים⁷² – לאזורים כגון טיימס סקוור, אחד ממוקדיה הסואנים ביותר של ניו-יורק שאחזו ניכר של העוברים ושבים בו הם יהודים. שיא פעילותם של תלמידי הישיבה בימי השישי היה ארגון הנתיבים. לכל בחור נקבע נתיב משלו שבו היה מבקר בכל שבוע את היהודים במקום במשרדיהם או בבתי העסק שלהם, משוחח עמם, מסייע להם להניח תפילין וכדומה.⁷³ אותו בחור גם משתתף בסדר הישיבה

68 שם.

69 ראו: N. Loewenthal, *Hippy in the Mikveh: Habad Hasidism in a World of Change* (forthcoming).

70 ראו: ליקוטי שיחות מכבוד קדושת אדמו"ר מנחם מענדל שליט"א שניאורסאהן מליובאוויטש, ו, ברוקלין תשל"ג, עמ' 278; שם, יא, ברוקלין תשל"ו, עמ' 203. ושם ציטוט מן הבבלי: "וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך" (דברים כח, י) – ותניא ר' אליעזר הגדול אומר אלו תפילין שבראש' (ברכות ו ע"א).

71 בקשר למבצע זה ציטט האדמו"ר את הפסוק 'ובעת ה'מלט עמך כל הנמצא כתוב בספר' (דניאל יב, א). ראו: ליקוטי שיחות (שם), כ, ברוקלין תשמ"ג, עמ' 435–506; שם, כט, ברוקלין תשנ"א, עמ' 262.

72 כגון 'Mitzvos on the Spot for People on the Go' (מצוות במקום לאנשים עסוקים).

73 ראו: A. Ferziger, *Training American Orthodox Rabbis to Play a Role in Confronting Assimilation, Programs, Methodologies and Directions*, Ramat-Gan 2003, p. 63.

ב־7:30 בימי ראשון, שם הוא לומד עם החברותא שלו את הרעיונות העמוקים הנדונים בספרי החסידות של האדמו"ר שלום דב בער, כגון 'יום טוב של ראש השנה – תרס"ו', ושם, לאחר התפילה וארוחת הבוקר, הוא מדקדק ומפלפל עם חבריו בלימוד הגמרא.

עבודת התפילה – ביקורת פנימית בחב"ד

ישיבת '770' נבדלה מאוד מקודמותיה בליובביץ' ובאוטווצק בתפילה. בשיבות מזרח אירופה התקיימה עבודת תפילה, היינו תפילה ארוכה, מילה מילה ובכוונה עמוקה, שקדמו לה לעתים שעות ארוכות של הכנה בהתבוננות. לעומת זאת התפילה במניין של האדמו"ר מנחם מנדל הייתה מהירה ותכליתית. הבדל זה גרם לוויכוחים בין החסידים הזקנים, שזכרו ובעצמם עוד קיימו את עבודת התפילה בסגנון ליובביץ' או אוטווצק מימים ימימה. היו מהם שביקרו בחריפות את דמותם החדשה של התלמידים ב'תומכי תמימים', שהתפללו במהירות. אבל היו מהם גם שהגנו על הבחורים, כגון החסיד הידוע הרב מנדל פוטרפס (נפטר 1995) שהיה משפיע בישיבת כפר-חב"ד ונודע בעבודת התפילה שלו, שארכה כמה שעות בכל בוקר, ובפרט בשבת, שאז נמשכה תפילת שחרית שלו עד שעות אחר הצהריים. הוא ראה במסירותם של הבחורים, במרצם ובפעילותם התגבשות של אידאל רוחני נעלה.⁷⁴

כוחם של לימוד ומעשה בהיסטוריה

בפני תלמידי הישיבה '770' עמדה דרך נוספת לחיבור הלימוד והמעשה. האדמו"ר דאג לשלומה של ארץ-ישראל ומבצע תפילין, מבצע מזוזה ומבצעים אחרים נתפסו בעיניו כקשורים בביטחון העם.

הרעיון שקיום מצווה יכול לחולל שינוי בעולם עלה בקנה אחד עם הרעיון של האדמו"ר יוסף יצחק שלימוד התורה משפיע על מצבו של העולם ועל תהליך

74 ר' מנדל פוטרפס הביע את דעתו על מעלותיהם של בחורי '770' בסדרה של ויכוחים עם הרב סעדיה ליברוב, כשנפגשו בלונדון בשנת 1980. הפתגם החריף של ר' מנדל היה: 'זייער גטקס זיינען ריינער ווי אונזר', כלומר בגדיהם התחתונים של הבחורים טהורים מאלו שלנו, החסידים הזקנים. דיון בתפיסת העולם של '770' במסגרת השוואה בין המגמות החסידייות (גם של חב"ד) הנראות כמכוונות לפרוש מן העולם, לבין הדרך של האדמו"ר מנחם מנדל ר' '770', המכוונת לחיים בתוך העולם על מנת לתקנו, ראו: F. Levin, *Heaven on Earth: Reflections on the Theology of the Lubavitcher Rebbe, Rabbi Menahem M. Schneerson*, Brooklyn 2002. הרב פייטל לויין הוא ראש תכנית הלימודים לסמיכה רבנית של ליובביץ' במלבורן. מעניין שגם הרב סולובייצ'יק האשים את התורות הקדומות של חב"ד במגמה לפרוש מן העולם. ראו: י"ד סולובייצ'יק, איש ההלכה: הגלוי והנסתר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 58.

ההיסטוריה. בשנת 1942 קבע ר' יוסף יצחק ש'השעה אומרת שצריכין לטהר את האוויר [...] העבודה של טהרת האוויר היא האחריות של אלו שהם יודעי ספר ויודעי תורה. כל אחד [...] [מהם] צריך לדעת משהו בעל פה, חומש, תהילים, משניות, תניא כדי שבכל הזדמנות ובכל מקום יוכל לחשוב ולומר את האותיות הקדושות של התורה'.⁷⁵ האדמו"ר יוסף יצחק ראה באמירת דברי תורה בעל-פה בכל זמן ובכל מקום, ברחוב ובחנות, חלק חשוב במאבק היהודי הרוחני שישפיע לטובה על המלחמה הגשמית.⁷⁶

האדמו"ר מנחם מנדל ראה בתקופת נשיאותו בעולם החדש שלאחר השואה ולאחר הקמת מדינת היהודים בארץ-ישראל, שלב מכריע בתולדות עם ישראל.⁷⁷ לאור דבריו של הבעל שם טוב שהמשיח יבוא 'לכשיפוצו מעינותיך חוצה', ייחס חשיבות רבה להפצת לימוד החסידות של חב"ד, וראה בלימוד התורה ובפרט בלימוד החסידות את המפתח להיסטוריה. בהוראותיו של האדמו"ר מנחם מנדל בשנותיו האחרונות ניכרת בבירור תקוותו שהמשיח יבוא עוד בימיו. תקווה זו משתקפת בציווי לחסידי ולתלמידיו בישיבה ללימוד דברי תורה הנוגעים לביאת משיח. לכן מכילים קובצי הפלפולים של תלמידי '770' ושאר ישיבות חב"ד גם ביאורים על ענייני משיח וגאולה בתלמוד, במדרש, אצל הרמב"ם ובספרי חסידות חב"ד. בעיני האדמו"ר מנחם מנדל גם בתהליך ההיסטורי 'לימוד מביא למעשה'.

לחבר עולמות

האתגר של תלמידי ישיבת '770', הישיבה המרכזית של חב"ד מאמצע המאה העשרים, הוא חיבור עולמות: עולם הנגלה והנסתר, סדר הלימוד בישיבה ופעילות דתית נמרצת, תקווה ואמונה משיחית והמציאות הממשית של העולם הזה, מציאות שכוללת גם את עובדת פטירתו של האדמו"ר מנחם מנדל בשנת 1994.

כדי ללמוד לאון ולחבר את הניגודים זקוק התלמיד לתורותיו של האדמו"ר ולשאר הספרות החב"דית. מן הספרות הוא לומד איך האידיאלים השונים של היהדות, הגלומים בתנ"ך, בתלמוד ובקבלה, משתלבים במציאות היהודית והכלל-אנושית.

לא תמיד מצליח הניסיון לחבר את הניגודים. סטפני לויין הבחינה בספרה על נערות

75 ספר השיחות ה'תש"ב מכבוד קדושת אדמו"ר יוסף יצחק שניאורסאהן מליובאוויטש, כפר-חב"ד תשל"ג, עמ' 116 (במקור ביידיש). ראו גם: ספר היום יום (לעיל, הערה 1), י"א בטבת.

76 ראו: G. Greenberg, 'An active Messianic Response During the Holocaust: Mahane Israel-Lubavitch', A. Berger (ed.), *Bearing witness to the Holocaust 1939-1989*, Lewiston N.Y. 1991.

77 על גישתו הדו-משמעית של האדמו"ר מנחם מנדל למדינת ישראל ראו: א' רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחות, ציונות ורדיקאליזם דתי בישראל, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 249-276.

חב"ד בין ארבעה טיפוסים של בנות: החסידות, הנורמליות, המהפכניות והשואלות, ולדבריה חלק מן השואלות עלולות לנשור מהחברה החב"דית.⁷⁸ ודאי ניתן לכתוב ספר דומה על הצעירים, בחורי הישיבה ואלו שעזבו את הישיבה, ועל דרכי התייחסותם לדת ולמסורת החב"דית. במחקר הזה התרכזתי בתלמיד החסיד ב'770', הבחור השומר על הסדר, לומד כראוי, מתפלל ברצינות ועוסק במבצעים. לימודיו בישיבות חב"ד ובפרט ב'770', שבה הוא משלים בדרך כלל את מסלול לימודיו בישיבות, מאפשרים לו להתפתח כאדם שביכולתו לחבר עולמות שונים, נגלה ונסתר, לימוד ומעשה, ובחיי החברה – דתי וחילוני. לפי גרסתו של האדמו"ר מנחם מנדל, יכולת זו היא המכתירה אותו בתואר בחור ובוגר של ישיבת '770'.

הסניתזה בחסידות סלונים בין חסידות ללימוד תורה בנוסח המתנגדים

אהרן (אלן) נדלר

ערך לימוד תורה לשמה נחשב על פי רוב נחלתם הבלעדית של המתנגדים ושל הישיבות הליטאיות. במאמר זה אני מבקש לבחון את עליונותו של ערך זה במערכת הערכים הדתית של חסידות סלונים דווקא. אתמקד בעיקר בעליונות של לימוד תורה לשמה במערכת המוסדית, עליונות שבאה לידי ביטוי במקומה המרכזי של הישיבה בחיים החברתיים והדתיים של חסידות סלונים. אפתח בסקירת השורשים הרעיוניים של חסידות סלונים, תולדות השושלת שלה ועיקרי משנתה. בסקירה זו אני מבקש לעמוד על הגורמים האינטלקטואליים וההיסטוריים העמוקים שהביאו לכך שחסידות זו, שלא כמו החצרות החסידיות הרבות במזרח אירופה, ספגה השפעות כה מהותיות ממערכת ערכים הנקשרת בדרך כלל למתנגדים, וכן אברר כיצד הייתה הישיבה, ולא חצר הרבי, למוסד הדתי המרכזי בקהילת סלונים. לאחר מכן אעסוק בהיסטוריה המוסדית של שלוש הישיבות של סלונים: 'אור תורה', שהוקמה בטבריה בשנת תרנ"ט (1899), 'תורת חסד', שהוקמה בברנוביץ בשנת תרע"ח (1918), וישיבת 'בית אברהם', שהוקמה בירושלים בשנת תש"ב (1942).

חסידות סלונים – סקירה היסטורית

שורשיה הרוחניים של חסידות סלונים בתורת הצדיק החסידי בן הדור השלישי ר' אברהם מקליסק (נפטר בשנת 1810), שהיה ממייסדי היישוב החסידי בארץ-ישראל, יישוב הידוע ככולל רייסין. חסידי סלונים הזדהו עם ר' אברהם מקליסק במחלוקת בינו לבין מייסד תנועת חב"ד, ר' שניאור זלמן מליאדי (1745–1813), מחלוקת שנסבה על פרסום ספר היסוד של ר' שניאור זלמן 'ליקוטי אמרים: תניא' ובמיוחד על התנגדותו של ר' אברהם לגישה האינטלקטואלית האגרסיווית של תנועת חב"ד בעניין הפצתה של תורת הסוד בקרב המוני החסידים.¹ על פי ההיסטוריוגרפיה הפנימית של חסידות סלונים

1 רבות נכתב על הקרע בין חב"ד לקליסק, שהואץ עם פרסום ספרו של ר' שניאור זלמן מליאדי 'ליקוטי אמרים: תניא' (סלאוויטא תקנ"ז), ושהוחמר עוד בעקבות סדרת מחלוקות שנסבו על איסוף וניהול של הכספים לתמיכה בקהילות החסידים בארץ-ישראל. ניתוח טוב של שפע המקורות הראשוניים המגוונים הנוגעים למחלוקת ראו: נ' קרלינסקי, היסטוריה שכנגד: איגרות